

Мейіржан Тапашев

Зерттеулер

(Ғылыми еңбектер)

УДК 821.512.122.0

ББК 833.(5 қаз)

Т 93

«Көкше» академиясының ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылған.

Пікір жазғандар:

Филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Әбдіғазиев.

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент К.Ахметов.

Тапашев М.

Т 93 Зерттеулер. (Ғылыми еңбектер). Көкшегау, 2015.-186 б.

ISBN 978-601-206-092-8

Зерттеу еңбекте белгілі халық ақындары Қожабай Токсанбайұлы, Иманжан Жылқайдарұлы және Болман Қожабайұлының шығармашылығы қарастырылып, жүйелі талданады. Сонымен қатар, көрнекті қаламгерлер М.Мағауин, Т. Әбдіқовтердің прозалық туындыларын талдауға да кең орын берілген.

УДК 821.512.122.0

ББК 833.(5 қаз)

КІРІСПЕ

Ұлы даланың жасампаздығын жырмен әспеттеп, өлеңмен өрнектеген ақын – жыраулар шығармашылығын зерттеу, антологиялық жинақтарын шығару рухани жаңғыру бағдарламасы аясында жүргізіліп жатқан мақсатты іс – шараларға үн қосу болып табылады.

Сөз өнерінің тарихи негізін қалыптастырып, халықтың көркемдік – эстетикалық таным – түсінігін, философиялық ой – тұжырымдарын байытып келген ақын – жыраулар мұрасы бүгінгі күнге толық жетпегені жазылып та, айтылып та жүрген шындық. Осы тұста, Қ. Кеменгеровтің «Кешегіміз түгенделмей, бүгінгіміз бүтінделмейді» [1,45], – деген пікіріне ден қоймасқа болмайды. Қазақ даласының басқа өңірлері сияқты Орталық Қазақстанда, оның ішінде Ұлытау – Жезді аймағының өнері мен мәдениетінің тарихы да өз желісін әріден бастайды. Бұл өлкеде Кетбұға, Жанкісі Бөрлібайұлы, Нияз Ожанұлы, Тайжан Қалмағанбетұлы, Иманжан Жылқайдарұлы, Қожабай Тоқсанбайұлы, Нұрғали Итембаев, Болман Қожабайұлы, Жанкісі Өтемісұлы, Мұқан Бөлтекеұлы, Көккөз Мәденұлы, Жабай Келді шайыр, Қунақ Келдіұлы, Омар Қунақұлы сынды тағы басқалардың шығармашылық өнері кең қанат жайды. Демек, бұл өнер иелерінің шығармалары сол кездің өзінде белгілі бір дәрежеде ақындық өнердің, көркемдік эстетикалық танымның қалыптасқан дәстүрі болғандығын көрсетеді. Сондықтан да осы кезеңде ғұмыр кешкен әрбір ақынның шығармашылығын нақты әрі жан – жақты қарастыру бүгінгі таңда толғақты әрі маңызды. Олай етпейінше, бұл өңірдегі ақындық дәстүрдің даму тарихын анықтау мүмкін емес. Кейбір ақындардың шығармалары біздің дәуірімізге біршама жақын болғандықтан жетіп отыр. Соның нәтижесінде, бұл тұстағы әдеби мұраның барлығы болмаса да, біршамасы түрлі зерттеу еңбектерге арқау болғаны анық. Ал бұлардың сыртында қаншама ақындардың есімдері мен шығармалары шағын ғана әдеби – ғылыми ортаға мәлім болмаса, былайғы көпшілік қауымға әлі де беймәлім күйде қалып келеді. Қожабай Тоқсанбайұлы, Иманжан Жылқайдарұлы және Болман Қожабайұлының шығармашылық тағдыры жөнінде осыны айтуға болады. Олардың әдеби мұрасы ғылыми айналымға түсуге лайық, талдап тануға тұрарлық біршама құнды дүниелер болып табылады. Әйтсе де, осы кезге дейін ақындар шығармашылығын ғылыми тұрғыдан бағалап пайымдаған іргелі зерттеу еңбектер жазыла қойған жоқ. Халық ақындарының шығармашылығын, айтыс өнерін зерттеген

монографиялар мен ғылыми еңбектерде ақындар шығармашылығына назар аударылғанымен, жан – жақты қарастырылып, зерделенген емес. Бұл айтылған кемшіліктер, аталған ақындардың әдеби мұрасын танып білуге мүмкіндік бермейтінін дәлелдеп жатудың қажеті болмас. Біздің мақсатымыз осы кемшіліктерді жою, ендігі жерде болдырмау үшін күресу болып табылады. Міне, тақырып өзектілігі осыдан көрінеді.

Қожабай Тоқсанбайұлы, Иманжан Жылқайдарұлы, Болман Қожабайұлы секілді ақындық міндетін толық өтеп кеткен шығармашылық тұлғалардың әдеби мұралары алдында әлі де қарыздар болып келеміз. Олардың шығармашылық шеберлігін шындаған әдеби ортасы, ақындық үлгісі – өнегесі жүйелі зерделенген емес. Сондықтан, ақындардың тұсауын кесіп, өнер аспанына ұшырған әдеби орта мен ақындық дәстүр ерекшеліктерін анықтау жауапты міндеттердің бірі. Зерттеудің енді бір мақсаты ақындар мұраларында бейнеленген қоғам шындығын байыптау, замана көріністеріне зер салып, өлең – толғауларының идеялық – тақырыптық ерекшеліктерін ашу, сол арқылы халық поэзиясы өкілдері арасында алатын орындарын айқындау. Осы тұрғыдан қарастырғанда халық поэзиясының дамуына үлес қосқан, сөйтіп артына рухани – әдеби мұра қалдырған ақындардың шығармашылығын жаңаша пайымдаудың қажеттілігі өзінен өзі туындайды.

Демек, өздеріне дейінгі және тұстас сөз зергерлерімен сабақтастығын таразылау арқылы, олардың өлең – толғау, жыр–дастандарының көркемдік деңгейін анықтау, сапалық айырым – белгілерін ажыратып, айтыс өнеріндегі ізденістерін тарихи – әдеби үрдіспен байланыста алып зерделеу уақыт талабы екені даусыз.

АҚЫНДЫҚ ОРТА ДӘСТҮРІ

Әдеби алмасулар мен шығармашылық әсер – ықпал ақындық өнердің дамып жетілуіндегі қалыпты құбылыс. «Жалпы әлемде еш саңылаусыз, томаға тұйық, өз қалпымен, өз сұраныс талаптары тұрғысында ғана өмір сүретін әдебиет жоқ. Қай әдебиеттің жүріп өткен жолына қарасаң да, қандай айқын қайталанбас жағдайда қалыптасса да, сол не өзге деңгейі басқа әдебиеттер жетістігінен көрініс береді. Тек өз тұрғысында және бірыңғай өзінің ғана күш қайратынан нәр алып өркендеген әдебиет жоқтың қасы» [2,76] – деп Г.И. Ломидзе әдебиеттің даму тарихында шығармашылық байланыстың алар орны ерекше екенін атап көрсетеді. Жалпы, әдеби сабақтастық, шығармашылық байланысу мәселесі ең әуелі ақындардың көркемдік дамуында ортақ заңдылықтардың болуына қатысты болса керек. И.Т. Неупокоева айтады: «Әдеби, байланыстарды аймақтық аспекті де қарастыру өте маңызды, себебі, бірқатар жағдайларға сәйкес мұнда алмасу, үрдісі өте қарқынды болмақ» [3,12], – деп. Кең байтақ даламыздың әр аймағында бой тіктеген ақындық өнердің біріне-бірі ұқсамайтын дамып-жетілуіндегі өзіндік ерекшеліктері болуы заңды. Әрине, әдеби орта, ақындық дәстүр сөз зергерлерінің белгілі бір ортада шығармашылық дәстүрін қалыптастыруынан, өзінен кейінгіге үлгі-өнеге тастауынан барып қалыптасып тұрақтанады. Өз аймағының ақындық ортасы мен әдеби дәстүрлеріне сүйеніп, шығармашылығын жетілдіріп-дамытқан ақындық мектептер қазақ даласында аз болмаған. Жетісу аймағындағы Сүйінбай бастаған ақындар, Семей өңіріндегі Абайдың ақындық мектебі, Арқадағы Біржан сал, Ақан сері т.б. арқылы дамыған ақындық – әншілік өнер, Сыр бойындағы жыраулық – жыршылық дәстүр, Батыс өлкесіндегі Асан, Сыпыралардан бастау алатын ақындық үлгі – өнеге, т.б. Міне, сондай ақындық ортасы, әдеби дәстүрі бар аймақтың бірі – Ұлытау – Жезді өңірі. Осы өңірден шыққан ақын, жыраулар шығармашылығы өзіндік ақындық өнегесін, көркемдік дәстүр жалғастығын байқататын ерекшеліктерге ие. Бұл өңірде өзіндік үн – мақамымен, ақындық мүмкіндігімен жарқырай көрінген ақындардың бірі

– Қожабай Тоқсанбайұлы. «Әр адам мұратына іздеп жетер» деп ақынның өзі айтпақшы, Қожабай жас кезінен өлең-жырға әуес болып өседі. Әкесі Тоқсанбайдың інісі Тайлақбай ауыл – аймағына белгілі сыбызғышы-күйші болған. Жас Қожабай аға тәрбиесін көріп өседі. Ескіше сауатты, хат танитын Тайлақбай аңыз – әңгімелерді, жыр – дастандарды, тарихи оқиғаларды жақсы білетін көкірек көзі ояу жан болған. Сыбызғымен күй тартқан Тайлақбай Қожабайдың өнерге құмар боп өсуіне жақсы тәрбие береді. Қасиетті, ежелден ұлттың ұясы болған киелі Ұлытаудың тумасы Қожабай жас шағынан өлең-жырдың, күйдің ғажап нұсқаларын тындап ержетеді. Рухани болмысын қалыптастырып, таным көкжиегін кеңейте бастайды. Тайлақбай секілді сыбызғышыдан күй тындауы, ақыл кеңестер алуы Қожабай үшін текке кеткен жоқ. Шоқан Уәлихановтың: «Бұл халықтың ертеден өзіне тән тұрмысында есте қалдырмаған бірде-бір маңызды оқиғасы, бірде-бір тамаша адамы жоқ деуге болады. Олардың біреуін суырыпсалма ақындар мен жыршылар жыр етсе, екінші біреулерінің атын кейінгі ұрпақ естерінде ұмытылмастай етіп белгілі бір сыбызғышы не қобызшы музыканттар тастап кеткен»[4,17] дейтіні осыдан. Есіл-Көкше өңіріне даңқы шығып, есімдері қазақ даласына мәшһүр болған Шөже, Орынбайлар Ұлытау – Жезді аймағында сан мәрте болып, жұртшылықты ақындық-жыршылық өнерлерімен талай рет тамсантқан сұңғыла ақындар. Оны тарихи деректер де растайды. Ұлытау-Жезді өңірінде аға сұлтандық лауазым дәрежесін иеленіп, ел билеген Ерден Сандыбайұлының ордасында Шөже, Орынбайлар эпикалық жыр –дастандарды алғаш айтып таратушылар болып саналады. Әйгілі «Қозы-Қөрпеш» жырының ең көркем нұсқасы Шөженің айтуымен тарағаны белгілі. Бұл өңірге Орынбайдың да ақындық даңқы ерте кезден мәлім. Ел- жұрт екеуінің де ақындық, жыршылық өнерін жоғары бағалаған. Ерденнің ордасы Шөже, Орынбай, Жанактардай ақын – жыршылардың, Сегіз Сері, Ықыластардай әнші-күйшілердің, Бозай, Шоқай сияқты жыршы термешілердің думанды ордасы болғаны анық. Міне, осындай ортаның тағылымын көріп өскен Қожабайдың ақындық жолға түспеуі мүмкін емес еді. Ол әрбір орындалған ән, күй, термелерді зердесіне құйып, әрі жаттап өседі. Толғау мен терменің бір-біріне табиғатының жақын екенін ұғады. Жыршылық өнерге біршама

жақындайды. Шәкірт болып олардың шығармаларын жаттайды. Олардың ақындық ізденістерінен ғибрат алады. Қожабай ақындық өнерге ерте кезден ден қойған. Оны мына өлең шумағынан байқауға болар.

Жасымнан базар едім, жаңа ашылған,
Құрыш ем қайнап шыққан шын асылдан,
Он үште Бағаналы – Қожабай – деп,

Атағым орталыққа бір шашылған
Қожабай халықтың ғасырлар бойы жасаған мәдени-рухани байлығын қажетінше бойына сіңірді. Ол үшін халықтың ауыз әдебиеті ақындық – шығармашылық өнердің бірден-бір тағылым алар рухани көзі болды. Оны Қожабайдың ауыз әдебиеті нұсқаларындағы көркемдік игіліктерді өз өлеңдерінде қолдануынан байқауға болады. .

“Ашулыға ақыл қонбас,
Бұзақының ісі оңбас
немесе
Есті жігіт сабыр сақтар,
Байлығына мас болмай”

–деп, ақынның мақалдауының түп төркіні көне дәуірден бастау алатын ауыз әдебиетінде жатыр. Әріден жалғастық тауып келе жатқан байырғы дәстүрді Қожабай өз шығармашылығының тағылымдық мақсатына орай байланыстыра өлең өзегіне айналдырады. Ол күрделі жартылыс иесі адамның қандай болуы керектігі туралы мақал – мәтел негізінде өз шығармашылығын шыңдай отырып, соның негізінде, біршама шығармалар туғызуға болатынын бағамдай білді. Ауыз әдебиетінің өмір – тіршілікке қажетті ой мазмұндылығы Болман үшін маңызы ерекше болды. Елдікке, имандылыққа, адамгершілікке үндеуді, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуге үн қосуды ақын идеялық ұстаным етті. Өзінің ақындық ой – тұжырымдарын осылай уағыздап отырды. Тұжырымдалған түйінді ой – пікірлерді нысана етіп ұстану, негізгі көркемдегіш құрал есебінде пайдалану – Болман ақын ізденістеріндегі негізгі ерекшелікті халық ақындарының дәстүрінде тәрбиеленіп, тағылым алған Иманжан

ақында жалғастырды. Ол ауыз әдебиетінде орныққан жолдар мен тіркестерді сол күйінде қабылдап пайдаланады.

Ертегі емес ел сөзі,
Ертеде талай ел өткен,
Халықтың қамын ойлаған”,
Арыстандай неше ер өткен,
Бұзығы болып бүлдіріп”,

Тентекпенен телі өткен” - деп бастап ертегілердегі “Ерте, ерте, ертеде, Ешкі құйрығы келтеде”, сияқты ертегіге тән дәстүрмен бастаушылық тәсілі Иманжанның ақындық ізденістерінің дәстүрлік белгісі. Ақындық өнердің дамуы үшін әдеби орта мен дәстүрдің орны айрықша екенін профессор Е.Ысмайлов өзінің “Ақындар” атты зерттеуінде де ғылыми тұрғыдан дәлелдеп береді. “Қазақ ақындарының үйрену, оқуында жазып немесе кітаптан оқып үйрену әдеті сирек, мұнда ауызша үйреніп жаттау негізгі ақындық дәстүр. Сыншылдық, шешендік, тапқырлық өнер, лирикалық, эпикалық жырларды, мақал – мәтелдерді, аңыз – ертегілерді, халықтық сатираны әрі шығарып, әрі орындап, дамытып отырып, кейінгі ұрпаққа аса қызықты поэзиялық қазына етіп жеткізетін шығармашылық тәжірибе, үлгі қазақтың ақын, жыршы, жырау, әнші, өлеңшілерінің дәстүріндегі негізгі ерекшелік”»[5,17] .

Ауыз әдебиетінің дәстүрінен үлгі алған Қожабай әрі ақын, әрі жыршы. Ол шығыс халықтарының қисса – дастандарын көп жырлаған. Өз ортасының сұраныс – тілектерін қанағаттандыру мақсатымен ол тарихтың желісіне түсіп те жыр орындаған. Қожабай жыршылық өнерімен де ел ішінде үлкен құрметке ие болған. Бұдан шығатын түйін мынау, Қожабайдың жыршылық өнері табиғи қабілетіне ғана байланысты болмай, ауыл- аймағының ұсыныс-сұраныстарына қарай қалыптасқандығы. Жыр- дастандарды жырлау арқылы Қожабай жыршылық дәстүрді де дамытты, біршама ілгерілетті. Оның осы бағыттағы ізденістері Иманжан, Болман ақындарға да әсер етпей қоймады. Ақиқатында, олар Қожабайдай саңлақ ақыннан тәлім –тәрбие көріп, тағылым алды. Нәтижесінде, олар да ауыз әдебиетінен сусындап , ел арасына кең тараған “Ләйлі-Мәжнүн”, “Жүсіп – Зылиха”, “Сейфілмәлік”, “Боз жігіт”, “Алпамыс”, “Қобыланды”, “Мұнлық-Зарлық”, “Көрұғлы”, т.б.

батырлық, ғашықтық жырлар мен қатар тарихи жырларды орындай жүріп, ізденіс үстінде алға ілгеріледі. Қожабай, Иманжан және Болмандардың шығармашылық дәстүріндегі көркемдік ізденістерді мақал – мәтелдермен, өлең – жырлармен, нақыл сөздермен салыстырудағы мақсат – ақындық өнердің бастау – көздері бағзы заманның әдеби – мәдени мұраларында жатқандығын аңғарту еді.

Бағзыдан белгілі жанрлардың жаңғырып – жандану үрдісін бір ғана шешендік өнердің даму ерекшелігінен де байқауға болады. Шешендік мен ақындық домбыраның қос ішегі іспеттес, егіз өнер. Академик С. Қасқабасов: “Ешбір жанр саф алтындай таза күйде болмайды. Өйткені, ол жападан-жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемдеу процесінде жанрлар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі, олар бір-біріне ықпал жасап, кірігіп, тіпті жаңа жанрға негіз де болады...”(6,88),– дейді. Әдебиетші ғалым Б.Адамбаев: Шешендік сөздерді құрылысына қарай термелі сөз, пернелі сөз деп екіге бөлуге болады. Құрылысы өлең-жырға ұқсас шешендік сөздерді термелі сөз дейміз»(7,12),–деп көрсетеді. Демек, шешендік сөздердің ақындық өнер үшін маңызы ерекше екені айтпаса да түсінікті. Ұлытау – Жезді өңірінде шешендікті ту етіп көтерген Уәйіс би, Досбол би, Аймырза шешен, Киікбай, Жабай, Шоң, Шоқай т.б би – шешендердің ғибратты, тағылымды сөздері өлең – жырға әуес боп жүрген ақындар үшін шығармашылығын шыңдаудың бірден- бір өнеге көзі болғанды.

Асыл нардың белгісі
Бүйірінен қақ жарып,
Бүйрегін алса бақырмас.
Арыстанның белгісі,
Айналып артқа қарамас.
Қас батырдың белгісі,
Қақ жүректен оқ тисе,
Демеуге досын шақырмас.-

Досбол бидің сөзі халықтың күш – қуаты мен эстетикалық өлшем дәрежесін бірдей бейнелей білгендіктен рухани – көркемдік көрсеткіші де бола білді. Жалпы, Досбол би айтты дейтін сөздер ел арасында өте көп. Оның бәрін мысалдап келтіре беру біздің мақсатымыз емес. Тек атақты бидің парасатты, пайымы терең ұлағатты сөздерінен пікіріміз дәлелді болу үшін үзінділер беріп

отырмыз. Тағы да сол Досбол би айтты дейтін мына бір сөзге құлақ түрелік:

Таң екенін кім білер,
Шапағын шашып жатпаса.
Мырза екенін кім білер,
Алтындап жүген тақпаса.
Шешендікті кім білер,
Қиналғанда сөз таппаса,

Кейінгіге өсиетке толы өлмес сөз қалдырған Досбол бидің ақылман сөзін Қожабайдың естімеуі, білмеуі мүмкін емес. Білді, көкірегіне тоқыды, зердесіне құйды, жадында ұстады. Досбол би сөздерінің өлең құрылысына ұқсас екенін ұғынды. Би – шешендер сөздері өлең-толғаулардың, жыр – дастандардың үн-ырғағымен, әуен- мақамымен жымдаса кететін ұқсастықтары бар екенін түсінді. Қожабай өлең – жырларындағы ой – түйіндеулер мен Досбол би сөздерінің табиғатына тән ерекшеліктердің өзара үйлесімділік тауып, жымдаса кететіні де үйрену, үлгі алу жемісінің нәтижесі болар.

Би – шешендер сөздеріндегі ақиқат, адалдық, адамдық, өміршілдік мұраттар – Иманжан, Болмандардың да ақындық ізденістерінің негізгі бағыт– бағдары болды. Шешендік өнер қазақ қоғамында ерекше қарқын алып дамыған үлгі – өнеге мектебі болған. Сол себепті, Иманжан, Болмандар да Қожабай ақын сияқты халықтың шешендік өнері арқасында дамып – жетілген билік айту дәстүрін өз өлеңдеріне шығармашылық шеберлікпен енгізеді. Бұл ерекше – лік өлеңнің көркемдік пішінімен біте қайнасқан, шығарманың жанрлық болмысына ұлттық рең беріп, әрлендіріп, байытып тұрған компоненттердің бірі. Ақынның өзі туып өскен ортаның әдебиеттік үлгілерінен, қазақтың шешендік өнерінен, ақындар өнегесінен тыс тұруы мүмкін емес, олай болса, шешендік өнер мен ақындықтың түп-тамыры бір, бүтін құбылыс деуге толық негіз бар.

Жыраулық дәстүр өнегесі өзінің өміршеңдігін көрсетіп, жаңа ақындық–көркемдік ізденістерге ұласты. Оларды өлең – толғауларындағы ой – түйіндеулердің көптеген белгілерін кейінгі ақындардың шығармашылығынан молынан кезіктіруіміз сондықтан. Өйткені, көркемдік жалғастық әдеби даму табиғатына тән құбылыс.

Жыраулар дәстүрі ақындар үшін бірден – бір ғибрат алар өнеге көзі болды. Қазақтың көрнекті ақыны, әрі ғалымы Ә.Тәжібаевтың: “Жырау – сөз жоқ, ақын. Ақын болмай, жұрт қадірлейтін жырау атану мүмкін емес. Ақындығы күшті жыраулардың жалынды жырлары үнемі жаңғырып, кейінгі ұрпаққа сиқын бұзбай, көрікті күйінде жетіп отырады. Ал, жыраулық – ертеден келе жатқан халық поэзиясының үлкен бір дәстүрлі саласы”(8,82), – деген пікірі ақындық поэзияның бастау көзі жыраулар мұрасында жатыр дегенге саяды. Қожабайдың өлең – жырлары да жыраулық толғау үлгісімен шығарылуы табиғи құбылыс. Бәрінен бұрын бұл атырапта жыраулық поэзияның негізін салушы Кетбұғы шығармаларының сарыны мен өнегесі ертеден бері мәлім еді. Қазақ даласында Кетбұға тұлғасына қатысты аңыз әңгімелер аз емес. Бәрінде де оны ел – жұрт күйші – жыршы және жырау есебінде танып біледі. «Ақсақ құлан », «Жошы хан» күйлерінің шығу тарихы да Кетбұға есімімен байланыстырылады. Атақты Доспамбет жыраудың Кетбұға есімін құрметпен:

« Кетбұғадай билерден »,

« Кеңес сұрар күн қайда»-

деп аузына алуына карағанда, ол қазақтың сөз өнері мен күйінің дамуына ықпал еткен ірі тұлға болғандығы аңғарылады.

«Ақсақ құлан шошыған»,

«Таудан төмен жосыған »,

« Балаң өлді – Жошы хан»,

«Нанбайсың ба осыған ».

Елдің күйзелісті күндерінде туған осы бір жыр жолдары қазақ даласында жаңа мәдени дәуірдің бетін ашты. Кетбұға қазақ мәдениетінің дамуына ерекше қуатты серпін қосып әсіресе, жыраулық – жыршылық өнердің толысып дамуына оңтайлы шығармашылық жағдай туғызған еді. Кетбұға жыраудың толғауындағы дәстүрді, үлгі – өнегені Қожабай өз заманының талап – тілегіне қарай дамытып, ақындығын шыңдаудың негізгі қазығы етті.

Ұлытау – Жезді аймағында Досбер Саурықұлы, Нысанбай жырау сияқты небір сөз ұстаған дүлдүлдердің де ақындық үлгі – өнегесінің ізі қалған. Ұлт – азаттық көтерілісінің көсемі Кенесары

Қасымұлы сарбаздарының сапында болған Нысанбай жырау былай дейді:

«Кенесары, Наурызбай»,
«Абылайханның баласы»,
«Әуелгі мекен тұрағы ,»
«Көкшетаудың даласы» ,
«Жазғы жайлау қонысы»,
«Ұлытаудың саласы».

Ол өз толғауында жау қолында қалған жерлерді азат етер күнді аңсайды, басқыншыларға күйрете соққы беруді армандайды, халықты ерлікке үндейді. Оның ерлікке, елдікке үндеген өлеңдері Қожабай шығармашылығына әсер етпей қоймаған. Демек, бұл ақын – жыраулардың Ұлытау өңірінде ақындық дәстүрдің өркендеуіне белгілі дәрежеде әсері болғаны анық.

Қожабай дәстүрінің идеялық – тақырыптық сипаты Болман, Иманжандардың өлең – жырларында өз ізін қалдырды. Нәтижеде, Иманжан, Болмандардың Қожабаймен шығармашылық байланыс, әдеби қарым – қатынас жасау дәстүрі қалыптасты. Бұл дәстүр Иманжанның шығармашылық мақсат – мұраттарына қарай жаңа мазмұн, соны сипат ала дамыды. Болманның жыраулармен ақындық байланыс жасау үрдісінің кезеңдері, өзіндік ерекшеліктері қалыптасты. Ақындардың шығармашылық ізденістерінің бағыт – бағдары көбейген сайын, олардың жыраулық поэзия өкілдерімен шығармашылық қарым – қатынас, әдеби байланыс жасау мүмкіндіктері арта түсті.

Қожабай да өз жолын ұстанған шәкірттерін тәрбиелеу арқылы өзіне ақындық орта жасап алады. Иманжан, Болмандардың шығармашылық бет – бейнесі, мән-мағынасы жағынан өздері үлгі – өнеге алған Қожабай ақынға өте жақын, сонымен ұқсас, сарындас. Олар ақындық – шығармашылық және жанрлық бет – бейнелерімен, бағыт – бағдарларымен Қожабай шығармашылығымен үндес. Ақындар шығармашылығында бұл сияқты тарихи – әдеби байланыстар мейлінше мол. Сөйтіп, Қожабайдай ақынның әсерін Иманжан, Болмандар да айқын сезінді. Ақындық поэзия өкілдерінің шығармашылық дәстүрін жалғастырған Қожабай өзінің дидактикалық сарындағы өлең – толғауларымен Иманжан,

Болмандардың шығармашылық тұрғыдан толыса түсулеріне әсерін тигізді.

Қожабай ғұмыр кешкен уақытта әдебиетімізде діни сарындағы шығармалар насихатталып, ел арасына тарайған бастаған кез. Шығыс әдебиетінің біраз шығармаларын қазақ даласына Шәді Жәңгірұлы, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхисламұлы секілді назирашылдық дәстүрді дамытқан ақындар жеткізгенді. А.Сабалұлының «Таһир Зухра », «Бозжігіт», Ж. Шайхисламұлының «Жүсіп–Зылиха», «Шәкір-Шәкірат», «Сейфілмәлік», Ш.Жәңгірұлының «Хикаят халифа һарон – ар Рашид », Хикаят камар заман», т.б шығармалары шығыстық – исламдық әдебиеттерден тікелей үлгі – өнеге алудың нәтижесінде жазылған. Бұлардың діни сарындағы туындылары аз ғана уақыт ішінде ауызша, жазбаша қазақ даласына кеңінен тарады. Демек, олар халықтың поэтикалық дүниесіне, әсіресе, ақындарға әсер етпей, ізін қалдырмай тұра алмаған. Олардың шығармаларындағы ислам қағидаларымен Қожабай азды – көпті таныс болған. Сонымен қатар, Ұлытау жерінде ғұмыр кешкен Сары Молда, Қасым, Аппак, Ахмет, Әбділда, Ысқақ т.б. имам – молдалардың да дін мәселелерін насихаттауы Қожабай үшін пайдалы кеңестердің бірі болған.

Хикая сөз жазуға қалам алдым,

Болардай сауапты іс ойға қалдым.

Ғибрат алу үшін тыңдаған жан

Кітаптан Хиссасіл Әмбия теріп жаздым

– деп, алланың ақ жолын нұсқап, құран хадистерін дәріптеушілердің бірі – Хамза молла Әлімбайұлы. Ол осындай өлеңдерімен Ұлытау жерінде ислам дінінің кең қанат жаюына ықпал еткендердің бірі болды. Қожабайдың ізденіп жетіле түсуіне ықпал жасаған Хамза молла Әлімбайұлының ислам тақырыбындағы шығармалары болды. Ислам дініне деген сенім Қожабайға оның шығармашылығынан еркін сусындауға мүмкіндік берді. Оның діни насихаттық, өсиеттік тұрғыдағы шығармашылығынан Қожабайдың ғибрат алғаны күмәнсіз.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ әдебиетінің Шығыс елдері әдебиетімен байланысы кең өріс алды. Академик Р.Бердібай: “...Шығыс деп отырғанымыз мәдениті мен дәстүрі қазақ халқына ежелден етене жақын боп кеткен араб, парсы, түркі әдебиеті”(9,32)

десе, зерттеуші – ғалым М.Мырзахметұлы: “Шығыстық қисса-дастандардың қазақ даласына келу төркіні жағынан үш ошағы, яғни, рухани қайнарлары барлығы байқалады”(10,14), – дейді. ХХ ғасырдың басында шығыс әдебиетінің таңдаулы туындыларын халық арасында уағыздау, оларды рухани қажеттілікке жарату ісіне мән берген ақындар Базар Оңдасұлы, Тұрмағанбет Ізтілеуұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы, Омар Шораяқұлы, тағы басқалар. Қожабай олардың шығармаларындағы ой – идеяларды ақындық ізденіс талаптары тұрғысынан жаңғырта жырлап, көркемдік дәстүрін пайдаланып, өзінің туындыларын жаңа мазмұнмен, тың нақышпен әрледі. Қожабайдың “Төлен қажы”, “Бименде қажы” дастандары дін тақырыбында жазылған. Бұл шығармаларында Қожабай өз халқын дін жолын таза ұстауға шақырып, елдегі шала молдалардың жолсыздықтарын сынап, әшкерелеп, адамдарды ізгілікке, жомарттыққа үгіттеген. Ол өз ойларын ұтымды да көркем етіп жеткізу үшін шығыс әдебиетіндегі танымал Қорқыт, Атымтай, Қарынбай, Рүстем, Дастан, Наушаруан бейнелерін шеберлікпен пайдаланады. Өз өлеңдерінде аты-жөнін қосып отыру да Шығыста бар мәнер. Мәселен: “Кел, Қожабай сөз сөйле” немесе “Қожабай, тайпалатын мен бір жорғаң” т.б. Шығыс поэзиясының дәстүрлі көркемдік ізденістері Қожабайдың көптеген өлең – жырларымен сабақтастық тауып, байланысып жатыр. Ол шығыс әдебиетіне жетік болған. Әсіресе, шығыстың алыбы Фирдоусидің әйгілі Шахнамасын жақсы білген. Онысын өлеңдерінде байқатып отырған. Иманжанның өлең – жырларында шығыс поэзиясының нышан – белгілерін аңғармау мүмкін емес. Ақынның алғашқы ұстазы Әмірғали Құлтыбайұлы:» Ақын болғың келсе, шығыс шайырларын оқып үйрен», деп кеңес береді. Әрі Иманжанның араб, парсы, шағатай тілдерін меңгеріп, оқып – жаза білуіне ықпал етеді. Мұндай қамқорлықтар Иманжанға шығыс әдебиетін өздігінен оқуға мүмкіндік береді. Оның »Гүлжаһанға» деген өлеңі таза еліктеу түрінде, шығыс ақындарының сарынымен шығарылған.

Оның “Қасқыр мен Тырна», «Құтырған қасқыр», «Қасқыр мен қозы» секілді мысалдары мен шығыс поэзиясы арасында ұқсас сарын кездеседі. Мысал өлеңдері шығыс елдерінің, соның ішінде өзбек, тәжік, түркімен халықтары арасында аңыз – әңгіме, ертегі

сипатында айтылып келген сюжеттердің сарынымен шығарылғаны анық. Ақын мұрасы мен шығыс әдебиеті арасында байланыс, оның көлемді шығармаларының мазмұнындағы ұқсастықтарымен ғана шектелмейді. Өлең өрнегінде қолданатын қаншама сөздер мен бейнелеу құралдарында шығыстық сарындар мол. Сонымен бірге, ақынның көптеген өлең жолдарында шығыс поэзиясына тән сөз тіркестері, дәстүрлі эпитет, теңеу, метафоралар мол кездеседі. Иманжан шығыс ақындарының шығармашылық қабілетін ерекше бағалап, солардың әдеби дәстүрінен тағылым алған ақын.

Ақындық өнерді шыңдаудың маңызды мәселелерінің бірі – көркем аударма. Басқа халықтың көркем шығармаларын аудару, немесе ежелден келе жатқан назирашылдық дәстүрмен өзіндік шығармалар тудыру барысында ақындар басқа елдердің әдебиетімен танысады, сапалық қасиетін таниды. Ақындар мұнан ұтпаса, ұтылмасы анық, керісінше, көркемдік жақтарын үйренеді, шығармашылық ізденіс жолындағы тәжірибесін молайтады. Аударма әдебиеттің бірге өсіп, біте қайнасқан елеулі саласы. Бұл кездегі әдебиет дамудың даңғыл жолына түсті. Арнасын барынша кеңейтіп, Шығыс елдері әдебиетімен, орыс классикасымен, Батыс Еуропа халықтарының қазынасымен байланысы нығайды. Шығыс елдері әдебиетінің ұлы тұлғалары Фирдаусидің, Низамиздің, Науаидың, т.б, тамаша туындылары аударма арқылы қазақ ақындарының нәр алар ортақ рухани қазынасына айналды. Көркем аударма әдебиеттің дамуына ұйытқы болып, оған өзінің игі ықпал тигізіп отырған. Болман да Ораз Молла, Мұхаметжан Сералин аудармалары, Т.Ізтілеуовтің нәзирагөйлік үлгідегі шығармалары арқылы Шығыс поэзиясымен танысады. Шығыс ақындарының шығармаларының үлгісінде өзіндік туындылар тудыруы, бұл сөзсіз, шығармашылық үйренудің, өнеге алудың жемісі еді. Бұл тараптағы ізденіс Болманның ақындық өнерін ұштауына шешуші фактор болғаны анық. Мұның өзі ақынның әдеби-шығармашылық ортасын шығыс елдерінің рухани мәдениетінің тарихымен байланыстыра отырып бағалауға мүмкіндік береді. Тарихта аты мәлім халық ақындарының көпшілігі айтыс өнерінде тәрбиеленіп өсті. Айтыс – ақындықты шыңдаудың бірден-бір мектебі. Сөз сайысында ақындық өнер шыңдала түседі. Профессор М.Жармұхамедовтың: “Үлкенді – кішілі айтыс

ақындарының бәрі де өздерінің талант – талғамы мен шеберлігін осы өнер мектебінде жетілдіріп отырған”(11,14), – дейтіні осыдан.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында ақындар айтысы кең өріс алып, қанатын кеңге жайды. Қожабайдың Есенбай, Құлтумалармен айтыстары, оның шығармашылық қоржынын байытып, ақындық шеберлігін ширата түсті. Қожабай Ұлытау – Жезді өңірінде айтысты шын мәніндегі өнер бәсекесіне айналдырды. Оған өзі қомақты үлес қосты. Оның азды – көпті шығармашылық тәжірибесі ақындық өнердің түрленіп жетіле түсуіне ықпалын тигізді. Жанак, Түбек, Шөже, Орынбай, Сүйінбайлардың айтыскерлік дәстүрін Қожабай желісін үзбей сәтті жалғастырды. Өйткені, ол да айтыс өнерінде шындықты айту дәстүрінен жаңылған жоқ. Оның Есенбай, Құлтума ақындармен айтыстары ақиқат алдындағы адалдықтың белгісіндей болды. Демек, Қожабайдың айтыстары қоғамның талап – тілектеріне жауап беріп, заман ақиқатын көрсете аларлық мүмкіндіктерін танытты. Кез – келген ақынның туындысы өздігінен туа салмайды. Ол өзінен бұрынғы көркемдік игіліктерді игеріп, оның озық үлгілерін дамыта отырып жетіледі. Қожабай да ақындық өнерін де дәл осылай, бұрынғы әдеби дәстүрлерге сүйе отырып шыңдады. Қожабай Құлтума, Есенбай дәстүрлерінен үйреніп, Орынбай, Шөже тағы басқалардың үлгі – өнегесін жалғастыра дамытты.

Бұл әдеби дәстүрлер Қожабайдың ізбасарлары Иманжан, Болмандар үшін де ақындық өнерді жетілдірудің қайнар көзі болды. 1943 жылы Қарағанды қаласында республикалық ақындар айтысы ұйымдастырылғаны белгілі. Осы айтыс туралы жазушы Ғ.Мүсірепов былай дегенді: “Ақындар айтысының басқа жерде емес, Қарағанды облысында туып, тез аяқтатып кетуіне бірнеше негізгі себептер бар. Орталық Қазақстан деп аталатын кең Арқа осы күні түгелге жуық осы облысқа қарайды. Елдің арғыдан келе жатқан ұлттық мәдениеті осы орталықта көбірек сақталған. Басқа облыстармен салыстырғанда мұнда халық ақындары да көп” (12,4). Орталық Қазақстанда Шашубай, Доскей, Тайжан, Болман, Иманжан, Нияз, Маясар, Қайып, Көшен, Ілияс, Ғабдиман, тағы басқа көптеген таланттардың ақындық өнері кең қанат жайған. Олардың дәстүрі өздерінен кейінгі ақындар шығармашылығында жалғастық тапты. Осы тұста, айтыс ілгерішіл ізденістерге орай кең өріс

алғандықтан, аталған ақындардың дәстүрін Иманжан да берік ұстанды. Оның осы ұстанымы, яғни, өнерпаздық өнегесі жалғастық тапқанын Қалқамен айтысы сөзсіз дәлелдейді. Иманжанның Жетісудың жүйрігі Қалқамен кейбір тақырып, өлең өлшемі жағынан үндес, сәйкес келуі әбден орынды. Бұлардың өзі кейде жәй ғана сырттай ұқсастық, кейде әдейі еліктеушілік болуы да мүмкін. Алайда осы ұқсастықтар өзі – өзіндік өлең өрнектерінің пайда болуының, ақындық шеберлікті шыңдай түсудің айқын бір көрінісі болғаны хақ.

Шашубайдай сұңғыла ақынмен айтысу Болман шығармашылығына әсерін мол тигізді. Айтыс Болманға қоғам шындығын бейнелеудің, замандастар бейнелерін жасаудың түрлі амалдарын үйренуге жол ашқаны анық. Шашубайдан үйрену Болманның ақындық бет – әлпетін анықтап, оның шығармашылық тұрғыдан толыса түсуіне жәрдемі тиген. Демек, оның шығармашылығында айтылатын негізгі ой – тұжырымдардың өзегі Шашубай поэзиясында жатқаны анық. Міне, осылар Болманға мол ақындық мүмкіндік туғызып, көркемдік ізденіс арнасын кеңейте түсуіне жағдай жасады.

“Зар заман деген – XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан өленінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгері, соңғы ақындардың барлық күй, сарынын бір арнаға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына “зар заман” ақындары деген ат қойдық”(13,43),–дейді М.Әуезов. Зар заман ақындары шығармашылығы қоғамның саяси ахуалымен тікелей байланысты болды. Бұны заман жайын толғаған ақындардың үні деп қана қабылдамай, бұғаудағы халықтың әлеуметтік хал – ахуалының көрінісі деп түсінген дұрыс. Шортанбай, Дулат, Мұрат, Нарманбеттердің халық басына үйірілген қайғы – қасіретті қамығу сарынымен жырлауы – Қожабай дүниетанымына да әсер етпей қалған жоқ. Ол да отарлау саясатының қазақтың тыныс тіршілігіне кері әсер еткеніне, көптеген ауыртпалық-қиындықтар әкелгеніне, заманның өзгерісіне қатты қынжылады. Құтты мекен, туған жерге отарлаушылардың көптеп қоныстана бастауы Қожабайдың шығармашылығына да әсер етті. Ұлт тағдырына қатты қобалжып, қазақ қоғамында болып жатқан өзгерістерге

қабырғасы қайысып, өз заманының күйін толғады. Бұны “Кел, Қожабай, сөз сөйле замананың зарынан” өлеңінен анық көруге болады. Ақынның осы өлеңіндегі элеуметтік ойлары зар заман ақындары мұрасындағы ой – пікірлермен үндесіп жатты.

Абай дәстүрі Қожабай тағлым алған бірден –бір әдеби мектеп болды. Өмір шындығын жырлау арқылы шығармашылық бағытын әбден айқындап алған Қожабайдың әдеби – қоғамдық көзқарасы тікелей Абай поэзиясының әсерімен қалыптасты. Әсіресе, Қожабай өлең-жырларындағы ой – түйіндеулері, бейнелеу үлгілері, ақындық ізденістері барлығы да түптеп келгенде Абай дәстүрінің жемісі. Көрнекті ғалым Е.Ысмайылов: “Ақындыққа үйренудің, талантын қалыптастырудың бірнеше кезеңдері, өсу сатылары бар. Жас баланы шуу дегеннен – ақ ақындыққа, ән – күйге, өлең – жырға қызықтыратын өз үйінде, өзінің ауыл – аймағында үлгілі ақындық дәстүр болады. Жоғарыда айтылғандай, баланың әке – шешесі, не нағашысы, немесе ауылдасы жұртты таңғалдыратын ақын, әнші, жыршы болса, дүниенің бәріне қызға еліктей қарайтын жас бала алдымен домбыраға, өлең – жырға әуестенетіні сөзсіз. Мұнан кейінгі екінші сатыдағы үйрену дәуірі белгілі ақынның алдын көру, өзін сынға салудан басталады” (5,89). Яғни, Абайдың Қожабай мен Есенбайдың айтысына төрелік айтып, әділ бағасын беруі Қожабайдың мерейін өсіре түсті. Ұлы ақынның алдында өзін сынға салуы Қожабайдың шығармашылық шабытының ширыға түсуіне себепкер болды. Ендігі жерде ақын өлеңдерін Абай үлгісінде шығара бастайды. Абай өлеңдерін алғаш ел арасына (Ұлытау өңіріне) таратушы да Қожабай. Оның “Әлменбет болысқа айтқаны” атты арнау өлеңі Абайдың “Болыс болдым, мінекей” өлеңімен үндес, сарындас келеді. “Абай өлеңдері қазақ арасына тарай бастағаннан бері далада жырдың түрі өзгерді, жаңа сипат алды” – дейді екен ақын. Қожабай осы өлеңімен Абай дәстүріне жалаң еліктеп қоймай, сыншыл реализм дәстүрін де меңгере бастағанын байқатқан. Қожабай үшін бұл сол кезде үлкен көркемдік жетістік еді. Абайдың алдын көруі, өнегелі сөзін тыңдауы ол үшін өмір бойы ұмытылмас үлгі қалпында сақталған. Жас кезінде көбіне суырып салмалыққа ден қойса, кейіннен Абай дәстүріне еліктеп, домбырадан гөрі қаламды жақын тартады. Оған ақынның:

Қожабай неге отырсың қағаз жазбай,

Алашқа болып едік өнерпаздай, –деген сөзі дәлел.

Қожабай өлеңдерінің даму, жетілу, жаңа сапалық биікке көтерілуі ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің өзара байланысының, бір – біріне ықпалының үзілмей желі тартып келгенін көрсетеді. Шығармашылық дамудың бағыттарына қарай кейде осылардың біреуі алдыңғы шепке шығып отырған. Солай бола тұрса да, осы екі көркемдік ағымның даму бағытында ортақ заңдылықтар да жоқ емес. Ол ауыз әдебиеті дәстүрінің бірте – бірте жазба әдебиетке ауысу, ұласуы. Өлең өнерінің биік үлгі – өнегесімен Абай поэзиясының дәстүрі қашанда бағалы. Ұлы Абайдың ақындық дәстүрі Қожабай шығармашылығының дамып – жетілуіне зор ықпал жасады.

Абай дәстүрін Қожабаймен қатар Болман, Иманжандар да әрі қарай жалғастыра дамытты. Олар халықтың әлеуметтік теңсіздігін жырлап, заман кейіпкерлерінің бейнелерін сомдауға ат салысты. Ескі көзқарасты сынап, қазақ қоғамындағы қайшылықтарды ашып көрсетуге тырысты. Болман, Иманжандар Абай дәстүрінің озық үлгілерін дамытып, ақындық ізденіс барысында одан ылғи үйреніп отырды. Ақындық қабілетін шыңдауда оларға Абай шығармалары үлгілі мектеп болды. Әсіресе жастарды оқу-білімге, өнер-ғылымға шақыру, Абай уағыздаған оқу – білім мәселесін ақындық ізденіс жолындағы ақындар өз өлеңдерінің негізгі өзегі етті. Сонымен бірге, олардың шығармалары ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік – экономикалық, қоғамдық – саяси және рухани – мәдени мәселелерге тікелей байланысты туды.

ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік – саяси жағдайлардың қазақ қоғамының дамуына әсері күшті болды. 1916 жылғы ұлт – азаттық көтерілісі халық поэзиясын өлең – толғау, жыр – дастандармен байытты. «Бұлардан тыс халық поэзиясы мазмұндық жаңалықтармен қатар, жанрлық ерекшеліктерімен де толыса түсті. Бұрын әдебиетімізде жоққа тән үндеу, үгіт жырларының тууы, майданнан хат, күнделік жырларының пайда болуы поэзиямыздың түр мен мазмұн жағынан байып марқая түсуіне жағдай жасады. Майдан суреттемелерін берудің өзі де әдебиетіміз үшін елеулі құбылыс болды. Мұның бәрі жырларымыздың кемелденіп, көркемдік тәсілдерді игеруіне жол салды», – дейді М.Жармұхамедов. Осы кезде Қожабай ақындық өнерін халық мүддесіне жұмсап, көтеріліске үндеген өлең – толғаулар шығарды. Шығармаларының

негізгі идеясы – халықтың теңдігі мен азат болуды аңсау сарыны болды.

Қазақ даласының ауыр аянышты халін суреттеу, халықты азаттық жолындағы күреске үндеу, жеке адамдардың батырлығын дәріптеу сипатындағы өлең – жырлар көп шығарылды. Әлбетте, ел қорғандары көбінесе ел басына қиыншылық күн туған кезеңде көзге ерекше түсті. Амангелді, Бекболат, Тоқаш т.б. осындай ұлт басына бұлт үйірілген шақта тарих сахнасына шықты. Сондықтан да, Амангелді бейнесі Жамбылдың, Төлеудің, Сәттің, Омардың т.б. ақындардың өлең – толғау, жыр – дастандарына өзек болды. Осы дәстүрлі тақырыпта Қожабай “Амангелдіге арнау”, Иманжан “Амангелдіге”, Болман “Атыңнан айналайын, Амангелді”, т.б. толғау – өлеңдерінде Амангелдінің шынайы болмысын, тарихи тұлғасын барынша ақындық қуатпен жырлап, өмір шындығына сай бейнеледі. Сөйтіп, ақындар ізденіс сапарында ұлт – азаттық көтерілісінің көсемі Амангелді бейнесін халық жадында сақталатындай етіп тарихи шындық аясында жырлай білулері олардың өзіндік бет – әлпетін бұрынғыдан да айқындай түсті.

Халық поэзиясының дамуы қоғамдық – әлеуметтік мәселелермен тығыз байланысты болды. Қоғам құбылыстары, замана өзгерулері ақындық дамудың бағыт – бағдарын мүлдем өзгертті. Ақындық өнер өзінің дәстүрлі даму арнасынан ауытқып, қоғам міндеттеген тақырыптарды жырлай отырып, өркен жаюы тиіс болды. “Социалистік реализм әдебиеті” деген түсініктен үркүдің қажеті жоқ. Өйткені, тіле мейлің, тілеме мейлің, 1917 жылдан 1991 жылға дейін Кеңес өкіметі болғанын, сойылын соққан идеологиясы, оның ең бір қарулы құралы - әдебиет болғанын ешкім жоққа шығара алмайды» (14,120), – деген Т.Кәкішев пікірі осы кезең әдебиетіне қатысты айтылса керек. Жамбыл, Шашубай, Төлеу, Көшен, Кенен, Қайып тағы басқалардың өлеңдері жаңа өмірдің тікелей әсері нәтижесінде туды. Иманжан, Болмандар да жаңа дәуірді жырлауда аса белсенділік танытты. Олардың шығармашылығы Жамбыл, Шашубай, Төлеу, Қайыптармен үндесе, бір бағытта дамыды. Бұрын жыраулық дәстүрді ұстанып өлең – жырлар шығарған Болман, Иманжандар осы кезде мемлекеттік – қоғамдық өзгерістерді жырға қосты. Өмір шындығын халықтың мүддесімен санаса отырып көрсету, жаңа қоғам адамының бейнесін жасау, қоғамдық

өзгерістердің мән-жайын халыққа түсіндіру мәселелері Иманжанның “Қазақстанның жаңа театры”, “Комсомолдың 30 жылдығына”, “Сайлау”, “Еңбек ерлеріне”, “Танысу жолы”, т.б. өлеңдерінде нақты көрініс берді. “Жалықпаймын жырлаудан”, “Ұлы той”, “Май жыры”, “Шаттық жыры” деген өлең – жырлар Болман шығармашылығының да тақырыптық нысаны болды. Қалай болған күнде де, мұның бәрі Иманжан, Болмандардың өсіп – жетіліп, дамып келе жатқандығын көрсетті. Әуелгіде қарапайым халық бұл өкіметті жарылқайды, қолын теңдікке – бостандыққа жеткізеді деп түсінді. Солай ұғынып, жаңа қоғам жасампаздығын шабыттана жырлады. Мұндай бір жақты, жалпы халықтық көзқарастан, Иманжан, Болмандар да шет қалған жоқ. Олар да сол қоғамның жетістігін жырға қосты. Сондықтан Иманжан, Болмандардың кеңестік дәуірде дүниеге келген өлең – жырларынан кемшілік іздеп, орынсыз кінәлау жөнсіз деп білеміз.

Елін, жерін қорғау, ерлікті дәріптей жырлау – әріден бастау алатын дәстүрлі тақырып. Ел басына бұлт үйірілген қиын шақта халық жанынан табылып отырған Бұқар, Үмбетей, Тәтіқара жыраулар ел ісіне белсене араласқан. Нысанбай жырау, Махамбеттер де елдікті – ерлікті келістіре жырлады. Осы бір өміршең дәстүр Жамбыл, Омар, Төлеу, т.б өлеңдерінен де жақсы көрінді, бұлар да батырлықты дәріптеп, елінің тәуелсіз, азат болуын аңсады. Жалпы, ерлікті жырлау Жамбыл шығармашылығынан жақсы байқалды. Сондай өлеңдерінің бірі әрі бірегейі Жамбылдың “Ленинградтық өренім” атты туындысы. Осы өлең туралы орыс жазушысы В.Вишневский былай деп жазды: “Бұл өлеңді көзге жас алмай, қуаныш сезімімен толқымай оқи алмайтын едік. Біз бұл хат – өлеңнің артымыздан күшті таяныш келгендей қымбат екенін білдік. Қазақстан халқы бізге өзінің туысқандық сәлемін, ықыласы мен достығын жолдаған еді, біз күшімізге күш қосылғандай ұрысқа аттандық”.

Жамбыл өлеңінің әсерін көптеген халық ақындары Шашубай, Маясар, Көшен, Кенен, Қайыптар сияқты Болман, Иманжандар да жақсы сезінді. Олар соғыс жылдарында өлең – жырларымен елді рухтандырып, жігерлендіріп отырды. Иманжанның “Сегінші гвардия ерлері”, “Москва ел жүрегі”, “Майданға батыр ұлдарым”, “Армиядан хат”, Болманның “Совет Армиясына”, “Қызыл Армия

күніне”, өлеңдері майдангерлердің ерлігін жырлауға арналды. Осы өлеңдерінде ақындар соғыстың халыққа әкелген зобалаң – зардабын айта келіп, жұдырықтай жұмылып, басқыншыларға аямай соққы беру керектігін ескертеді. Сонымен қатар, олар өлеңдерінде майданды қару жарақпен, азық – түлікпен қамтамасыз етіп отырған, ауыл еңбеккерлерінің жанқиярлық істерін де жырлауды ұмыт қалдырмаған. Мәселен, Иманжанның «Егінмен соққы берейік», Болманның «Көмірмен жауды көміңдер» өлеңдерінде жеңіс жолын жақындату жолында өлшеусіз үлес қосып жатқан ауыл адамдарының ерен еңбегі көрсетілген. Міне, осылардың барлығы ақындық өнерді шындауға қажет алғы шарттар жасады. Сондай-ақ, бұл жолдағы көркемдік ізденістердің едәуір сапалық қасиеттері Болман мен Иманжандардың ақындық өнерін ұштай түсулеріне де негіз болды.

Ұлытау – Жезді өңіріндегі ақындық дәстүр туралы сөз қозғағанда аты ерекше аталатын ақынның бірі – Қожабай. Ақын жырларын Иманжан, Болман, Нияз, Нұрғали, Омарлардың тындап өскенін ескерсек, ауызша жеткен басқа да сөз зергерлерінің өлеңдеріне қарағанда Қожабай өлеңдерін Иманжан, Болмандарға аса жақын болуы заңды. Сондай-ақ, Қожабайдың Болманның әкесі болуы да – екі ақын арасын жақындастыра түсер негізгі факторлардың бірі. Қожабай өлеңінде заман шындығының өткір қойылып жырлануы Болман шығармаларында өзіндік сипаттарымен ерекшеленіп көрінеді. Ақындық дәстүрдің дамып, қалыптасуында Тайжан Қалмағамбетұлының да алар орны ерекше екенін Қунақтың Омарының мына бір өлең жолдары нақты дәлелдеп көрсететін сияқты:

Әкем Қунақ, Найманмын,
Шәкіртімін Тайжанның.

Расында, Ұлытау-Жезді өңірінде ғұмыр кешіп, артына мол әдеби мұра қалдырған Нияз, Нұрғали, Айтбай, Ибраһим, Омарлармен қатар, Болман, Иманжандар да өздерін Тайжанның шәкірті санайды. Өйткені, бұл ақындардың өмір сүрген ортасы, заманы жалғас, жақын, сол дәуірдегі қоғамдық өмірдің қайшылықтарын, әр-түрлі әлеуметтік топтардың мінез-құлқын бейнелеп көрсетуінде де ұқсастық бар.

Ұлытау – Жезді өңірі ақындық дәстүрдің алтын бесігі болғаны аян. Атақты Қожабай, Тайжан, Иманжан, Болман, Омар, Нияз, Айтбай, Ибраһим, Нұрғалилар ақындық өнердің шаңырағын биікке көтерген

өнер тарландары. Ақындық өнердің шындалуына бағыт беріп, ұстаздық еткен Қожабаймен қатар Тайжанның болғаны да анық.

Ұлытау – Жезді аймағында Тайжан Қалмағанбетұлының да ақындық –әншілік өнері кең қанат жайған. Бұл өнер иесі де артына өлмес рухани мұра қалдырған. Оның өнерін халық қатты қадірлеп, бағалаған. Тайжан жиын-тойларда, мерекелі басқосуларда міндетті түрде ән орындап, ақындық өнер бәсекесіне түскен. Оның айналасында үзеңгілес, қанаттас жүрген дарынды өнерпаздар өздерін Тайжанның шәкірті санаған. Ол қазақ өнеріне шама – шарқынша үлес қосып, соңында өзіндік із қалдырған әнші- ақын. Ғалым С.Негимов: “Арқаның Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Жарылғапберді, Үкілі Ыбырай, Ғазиз, Балуан Шолақ, Құлтума тағы басқа сияқты әйгілі қазақ композиторларының толқынды әндерін қазақ даласының төрт бұрышына жеткізуші – Тайжан Қалмағанбетұлы”(15,14),– дейді. Тайжанның орындауында Болман, Иманжандар Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса , тағы басқалардың әншілік-сазгерлік өнерінен сусындайды, олардың жеке шығармашылық шеберлігінен өнеге тәлім алады. Яғни, Тайжанның әншілік-ақындық өнері Болман, Иманжандардың бет – әлпетін айқындауға негіз болып, оларға сара жол сілтегені анық.

Қоғамдық – әлеуметтік проблемалар ақындық дәстүрдің қозғаушы күші болды. Олар рухани ұйытқыға, ұлт мүддесін көздеуші қайраткерге айналды. Уақытқа қарай саяси – әлеуметтік тақырып өзіндік үнімен көтеріліп көркемдік танымды байыта түсті. Ақындар осы тұста саяси – әлеуметтік, халықты біріктірушілік сипаттармен ерекшелене түсті. Қожабай шығармалары қалыптастырып нығайтқан дәстүрлі эстетикалық таным өзі өмір сүрген жылдар шындығының шежіресін қалдыра алды. Қожабай ақындық дәстүрді әр қырынан байытқан, айтулы сөз зергері. Өлең – өнердің тынысын кеңейтіп, поэтикалық қуатын күшейткен ақын. Ұлытау – Жезді өңірінде Қожабай түрен салған тақырып келер күндердегі ақындық дәстүрдің негізіне айналды. Сонымен қатар, Қожабайдың өлең – жырларында өзіндік дәстүрлі ақындық өнердің ерекшеліктері айқындала түсті.

Жалпы, ақындар шығармашылығы тақырып жағынан да ерекшеленеді. Мәселен, Қожабайдың өлеңдерінде ауыз әдебиеті, жыраулық поэзия , шығыс әдебиеті дәстүрі анық байқалады. Сонымен бірге тақырып, ой – тебіренісі орайында Дулат, Шортанбай, Нарманбет дәстүрлерінің де белгілері көрініс беріп отырды. Оның кейбір

өлеңдерінде қоғамдық – әлеуметтік сарын қуаты байқалса, кісілік, адалдық, тұрмыс – тіршілік, т.б. тақырыптарға арналған шығармалары да жоқ емес. Қожабай ақындық дәстүрді діни – ақылақаттық толғаныстарымен қатар эпикалық жырлар үлгісін жалғастырған ақын.

Ақындық дәстүр ерекшелігіне қарай ой толғаған Болман, Иманжандардың шығармашылық өнері кеңес дәуіріне сәйкес келді де, ақындық ізденістері, әдеби дәстүрі жағынан да басқаша тараптан көрінді.

XX ғасырдағы қоғамдық – әлеуметтік, саяси жағдайлардың шиеленісуі, ақындық ізденістердің көркемдік сапаға ұмтылысына да қатты әсер етті. Ол ерекшелік ақындардың қоғамдық – әлеуметтік көзқарасынан, шығармаларының жанрлық – тақырыптық бітімінен анық көрінді.

XX ғасырдың басындағы қоғамдық- саяси мәселелер (Патшаның тақтан түсуі, большевиктердің мемлекет басына келуі, Кеңес өкіметінің орнауы, т.б) Болман, Иманжандардың да шығармашылығынан көрінді, өлеңнің саяси-әлеуметтік мәнін биіктетті. Жаңа заман тақырыбы ақындар шығармашылығының даму заңдылықтарына тікелей әсер етті. Қазақ даласына келген жаңа басқару жүйесі, тағы басқа сол дәуірдегі өзгерістер ақындық дәстүрдің даму үрдісін мүлдем жаңа бағытқа бұрды. Осы заңдылықтар ақындық дәстүрдің қоғамдық құбылуларға орай түлеп-түрленуіне, жедел дамып қалыптасуына негіз болды. Әлеуметтік сипат ақындарды дамытушы күшке айналдырды. Дәл осы кездегі Болман, Иманжандар қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерді жырлау арқылы ақындық дәстүрдің бағдарын мүлдем жаңа бағытқа бұрды. Ақындық дәстүр даму заңдылықтарының ықпалымен өзінің жаңа көркемдік-танымдық ізденістерін мүмкіндігінше анықтап алды. Ақындардың шығармашылық даму жолына назар аудара келе мынандай мәселелерді анықтадық.

Ақындық өнер – әдеби дамудағы дүниетаным көзқарастары, стильдік мәнері үндес қалыптасқан шығармашылық жеке тұлғалардың көркемдік – эстетикалық дәстүрі. Ақындық дәстүр дегеніміз – бір – біріне өмірлік тәжірибесі мен көркемдік әдісі жағынан жақын ақындардың өлең – жырларында белгілі бір кезеңде байқалған негізгі идеялық – көркемдік ерекшеліктердің бірлігі. Ақындық өнер көбінесе әдеби дәстүр түрінде байқалатынына, сондай – ақ қоғамдық – әлеуметтік проблемалардың ұқсастығына байланысты басқа өңір ақындарында да дәл осындай ізденістердің

орын алатынына және бұлардың бір – біріне әсері болатынына назар аудармау мүмкін емес. Былайша, шешім шығару ақындық дәстүрдің тарихи дамумен еншілес ұғым екеніндігін анықтай түседі.

ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ІЗДЕНІСТЕР

Ақындық – шығармашылық ізденіс даму үстінде болатын құбылыс. Онда тоқтау болмайды, ізденістер үнемі үздіксіз жүріп жатады. Ақындық өнердің даму заңдылығында дәстүрдің орны ерекше. Ол – ақындық даму тарихында жалғастық тауып келе жатқан шығармашылық арна. Белгілі ғалым Т. Жұртбай көркемдік дәстүр сабақтастығына былайша түсінік береді: «Көркем әдебиеттегі дәстүр үндестігі рухани тұрғыдан бағаланғанда ғана байсалды ғылыми тұжырым жасалмақ. Сонда ғана шығарманың және тұлғалы таланттың тылсым құпиясы ашылмақ. Бұл пікірдің дау туғызбайтынына Шалкиіз бен Мұраттың, Бұқар мен Шортанбайдың, Ақтамберді мен Дулаттың арасындағы тығыз байланысты еске сала кетсек те жеткілікті».[16,18] Халық ақындарының шығармашылығын жеке алып зерделегенде аңғаратын нәрсеміз – ол барлық халық поэзиясы өкілдерінің өлең – толғау, жыр – дастандарының тамырластығы, әдеби сабақтастығы. Идеялық – тақырыптық ізденістердің бірлігіне байланысты халық поэзиясының өсу, өрістеу сипаты негізінен бір бағытта болды. Ол ерекшеліктер заман алмасуларының нәтижесінен, қоғам құбылыстарының салдарынан жақсы байқалды. Бір мезгілде, бір заманда ғұмыр кешкен ақындардың ортақ тақырыптарды жырлауы заңдылық. Дулат Бабатайұлы өлең – жырына арқау болған тақырыптар Шортанбай, Мұрат, Нарманбет т.б шығармашылығында жалғасын тауып жатты. Бұл ұқсастық тақырыптық - идеялық ізденістері тұрғысынан жақсы көрінді. Қоғам шындығын, отарлау саясатының зардабы мен қасіретін қамыға жырлаған Дулат заман ахуалын терең түсінді, ұлт мүддесі үшін терең толғанды. Оның өлеңдерінің көркемдік қуаты мен тебіреніс-толғаныстардың молдығы қоғам көрінісінің бет– бейнесін

барынша шыншылдықпен ашып көрсетуінде болса керек. Дулат дәстүрінде ой толғаған Нарманбет Орманбетұлы да өз заманының озық ойлы ақындарының бірі болған. Көрнекті ғалым Е. Ысмайыловтың: «Нарманбет сөзсіз ірі, талантты ақын, ол өз дәуірінің зор реалист сыншысы», [17,98] – деуі бекер емес. Нарманбет сол тұстағы қазақтың басына төнген қауіп – қатердің қара бұлты сейілмей қойғанына қатты қамығып қайғырады. Оның өлеңдерінде қоғам шындығы еш боямасыз, қаз – қалпында бейнеленеді.

Қалмады, ей Сарыарқа, сенде қызық,
Сандал тау, сары өлкені алды мұжық.
Қолынан келер де жоқ, өнер де жоқ,
Баласы байғұс қазақ қалдың мыжып.

Тақырып, көркемдік шешім шығару тұрғысынан Қожабай өлеңдері негізінен Дулат, Нарманбет шығармашылығын еске түсіріп отырады. Бұған «Кел, Қожабай, сөз сөйле замананың зарынан» - деген өлені куә. Ақын толғауында қазақ елінде хандық билік жойылып, ел басқарушы би болыстардың патша әкімшілігіне бағыныштылығы бұрынғыдан да күшейе түскенін барынша шыншыл бейнелейді. Мұның өзі қазақтың тұрмыс-тіршілігіне көптеген күрделі өзгерістерді ала келді. Солардың ішіндегі ең бастысы көшпелі өмірдің өрісі тарылып, халықтың біртіндеп отырықшы қалыпқа ауыса бастауы еді. Бұрын ұжымдасып тірлік етіп көрмеген елде, ендігі жерде әркім әл-ауқатына, шама-шарқына қарай жеке басын күйттейтін, от басының қамын ойлайтын заман туды. Ел ішіне жік кіріп, бай-кедейге бөлінетін болды. Әрине, бұл өзгеріс бір күнде бола қалған жоқ. Бұдан бір ғасыр бұрын пайда болған бодандық жағдайдың даму қисыны біртіндеп келіп осындай халге жеткен еді. Қожабайдың :

Бұл күнде қазақ айрылды,
Қазақшылық салтынан.
Шама қылып байқасақ,
Қазақтар асып барады.
Қаланың ноғай, сартынан,
Мал біткені би болып,
Күнде жеп параны,
Жақсы айрылды қалпынан,-

деп түйіндеулер жасауынан қоғам шындығы, замана ахуалы жақсы аңғарылады. Ақынның заманның қыспақты тарлығының түп негізі –

қазақтың дербестіктен айырылып, Ресейдің басыбайлы отарына айналуында жатыр деп түсінеді. Қазақ қоғамының болашақ жай-жапсарын ойлап, қабырғасы қайысады. Өз заманының отаршылдық нәтижесінде туған сұрықсыз көріністерін жете таныған ақын қалың бұқараны шарасыз күйге түсірген патша әкімдерін де, олардың сойылын соққандарды да, жеке басының камын күйттегендерді де аямайды, бәрінің де келеңсіз істерін арамдығын, паракорлығын әшкерелейді. Дулат пен Нарманбет өлеңдерінің сарыны Қожабайдың осы туындысында айқын көрінді. Қай ақын болмасын, егер ол шын дарын болса, жүректің сөзін айтпай тұра алмайды. Егер ақиқатты айналып өтіп, жалғандыққа жол берсе, онда ол ақынның қас талант болмағаны. Бұл тұрғыдан тәпсірлегенде Қожабай өз заманының бар ақиқатын шындыққа суарылған өлеңдерімен ешбір бүкпесіз өрнектеп бере алған ақын. Ол өз дәуіріндегі қоғамдық, әлеуметтік келеңсіздіктерді бар шындығын бұлттарыссыз жырлады. Зерттеуші ғалым Б.Әбілқасымов: «XV – XIX ғасырлардағы қазақтың жыраулық поэзиясы осы көзқарастың орнықтылығына жақсы айғақ бола алады. Аталмыш дәуір поэзиясы қазақ әдебиеті тарихынан берік орын алып отыр. Шалкиіз, Бұқар, Махамбет дәстүрінің совет дәуіріндегі халық ақындарының творчествосына ұласуын бүтін процесс ретінде қарамасақ, ақындық өнердің дамуын жасанды түрде екіге бөліп тастаған болар едік», [18, 92), – дейді. Демек, Иманжан, Болмандарды өздеріне дейінгі ақын-жыраулардан бөліп қарау мүмкін емес, қайта оларды идеялық бірлікте, көркемдік сабақтастықта қарастырғанда ғана, ақындық өнердің даму ерекшеліктеріндегі ортақ заңдылықтарды біршама байыптап, бағамдай аламыз. Жыраулық поэзия өкілдерінің көркемдік-идеялық ізденістерінен ғибрат алған Жамбыл бастаған халық поэзиясының көрнекті өкілдері Нұрпейіс Байғанин, Кенен Әзірбаев, Доскей Әлімбаев, Шашубай Қошқарбаев, Нұрлыбек Баймұратов, Нартай Бекежанов сияқты суырып салма ақындар жаңарған заманды ерекше шабытпен жырлады. Бұл үрдістен Болман да сырт қалған жоқ. Заманды жырлауды басты тақырып етіп алды. Ол өткеннің жайына жаңаның мәнін қосып толғанды. Ақын айтайын деген ойларын, бастан кешкен оқиға, өмір тәжірибелерін, болашақ арман, мақсаттарын «Толғауында» тебірене жырлайды.

Көпті көрген көнемін,
Жүрегім толы жыр дастан.
Сый етіп халқым беремін,
Біткенше демім тынбастан.

Замана болды сонау бір,
Бас қосып кедей мұндасқан.
Жауыздықтың бұлты торлады,
Көрсетпей жүзін нұрлы аспан.
Халықты байлар қанады,
Ұлықпен бірге жымдасқан,
Еткен еңбек еш болды,
Ұзақты күн тынбастан.
Ел аңсады еркіндік.
Жарқырап бір сәт таң атты,
Сәулеге бөлеп алапты,
Елге орнатып әділдік,

Жұртты өзіне қаратты, – деп Жамбыл, Нұрпейістердің дәстүрімен төкпелей келіп, дәуір дидарын, халық басынан өткен оқиғаларды өз атынан баян етеді. Айтылған қуаныш, сүйініш өз басынан өткендей күй кешеді. Ол ой-арманын, шаттанған көңіл-күйін жырлау да жалпы халықтық сипат бере толғанады. Заман өзгерістері талабы болғандықтан, Болманның бұл тақырыпты шын ниетімен жырлағаны анық. Иманжан да ұлтқа бостандық әкелді деп Қазан төңкерісіне үлкен үміт артты. Ол қиялдаған арман-мақсатының жүзеге асқанын шабыттана жырлады.

Ей, халқым, қуанамын жеткенде аман,
Шүкірлік арнаулы үлес тиді маған

Ақынның тебіреніс – толғаныстары қазақ елінің экономикасы мен мәдениетінің өскенін тебірене бейнелейді. Ол өзі суреттеп отырған қазақ қоғамындағы құбылыстарды өмірдің терең тамырлы оқиғаларынан алып суреттейді. Сонымен қатар, Иманжан, Болмандардың өлең-толғауларында еңбек адамының қажыр - қуатын айту сарыны да кездеседі. Бұл ерекшелік, әсіресе, Болманның «50 жылға тартуым», «Жалықпаймын жырлаудан», «Ұлы той» деген өлеңдерінде кездесе, Иманжанның «Қазақстанның 30 жылдығына», «Танысу жолы», «Қазақтың жаңа театры» т.б. өлеңдерінің негізгі тақырыбы болды. Бұлар Болман, Иманжандардың ең көп жырлаған тақырыптарының бірі болды. Осы кезеңдегі халық поэзиясында, олардың өлеңдеріне тән ерекшеліктерді, бүгінгі күні кемшілік десек те, айтуға тұрарлық олқылық-мінді алғаш аңғарған, тап басып тауып айтқан ғалымның бірі – Р.Бердібаев. «Өлең-толғауларда көп тақырыптық басым болды. Ақындар белгілі бір оқиғаға өлең арнай отырып, басқа да талай мәселені қамтып кете беретін... көп проблеманы қабаттап қосу өлең көлемін шамадан тыс

ұзартып, әрі поэзияның эмоциялық күшін әлсірететін еді», [19,28] –деп ғалымның байқағанындай, Болман, Иманжандар да кезең дәстүрінің игісін игерумен қатар кемшілігінен де аулақ кете алған жоқ. Өмір шындығы көбінесе бір қырынан ғана көрсетуге әуестенушілік ақындар шығармашылығының жалпы сапасына әсерін тигізбей қоймады. Қожабайдың Болман мен Иманжанға қарағанда заманы басқа, қоғамы өзгеше еді. Қожабай Шортанбай, Мұрат, Дулат, Нарманбеттермен замандас, бір мезетте өмір сүрген ақын. Сондықтан оның өлеңдерінде бұл ақындарға тән ерекшеліктердің көрініс беруі әбден орынды. Қожабайдың толғауында қоғамның міні айтылып, кемшілігін сынау басым жатса, кеңес заманында жасаған Болман, Иманжандар тек қоғамның жақсылығын айтып, жасампаздығын жырлаудан әсте танбады. Бұлар ақындар шығармашылығындағы негізгі ерекшеліктер еді. Ақындар білім –ғылымды ұлттық мұрат тұтып, соны өнерде де, өмірде де дәріптей білді. Оларды сауатсыздық, білімсіздік, өмірдегі мақсатсыздық пен күйкілік, кейбір адамдар бойынан кездесетіндігі ойлантпай қоймады. Ұлы Абай « Ғылым таппай баптан ба » дегенде адам өмірінде білім- ғылымның маңызы ерекше екенін ескертсе керек. Білім –ғылым мәселесі одан бері де үзбей жырланып келді. Әсіресе, Шәкәрім өлеңдерінің негізгі нысаны болды.

Үш – ақ түрлі өмір бар – бәрі де мас,
Бір рәуішті болады шал менен жас.
Ең керекті дегенің ортаншы өмір,
Түгел қолың жетпейтін бір жанталас.
Қапы өткізбе сол кездің бір сағатын,
Өкінші қалмайды кетсе ағатың.
Күні-түні дей көрме, ғылым ізде,
Қалсын десең артыңда адам атың!

Өлең жолдарындағы терең ойға да еріксіз ден қоясың. Ақын адам өмірінің бүкіл мәні білім-ғылыммен өлшенетіндігін, ол жоқ жерде тіршіліктің де түкке тұрғысыз нәрсе екендігін батыл көтереді. Шәкәрім дәстүрімен Қожабай да оқу, білім мәселесін өз жырларына арқау етті. Өз кезеңінің әлеуметтік проблемаларын, мұқтаждығын жақсы түсінген Қожабай жас-жеткіншектерге үлгі-өнеге боларлықтай ойлар айтады:

Жылдар өтер арада, ғасыр өтер
Құпияның сырына ұрпақ жетер.
Ілім іздеп ұмтылған жас ұландар
Тарихтың бүккен сырын жария етер.

Ғылым ашпас өмірде кілт жоғы анық
Сондықтан жас ұланым сырға қанық.
Талаптан өнер іздеп, көкірегінді аш,
Намысыңды камшыла қайраттанып,
Білімсіздің алды-тымық, соңы күмән,
Көкірегіңе сәуле жина, ғылым танып.
Осы айтқан насихатқа зер сала жүр,
Жеткіншек құйма құлақ құйып алып.

Ақын халықтың келешегінен үміт артқан жастары өздерінің жастық шағын текке өткізбей оқып, білім алып, халқын алдыңғы қатарлы озық мәдениетке жеткізсе деген ойда болады. Жеке тұлғаның өмірінде оқу-білімнің алатын орны маңызды екенін ескертіп, оның білімділер жолын қуғанын дұрыс көреді. Қожабай елінің ертеңі – жастарын оқу – білімге шақырғанда өзінің ғылым-білімге құмарлығы тұрғысынан келіп ой өрбітеді. «Қазақ халқын, әсіресе жастарды оқу – білімге, өнер – ғылымға шақыру ХХ ғасырдың басындағы барлық бағытқа тән десек те, бұл саладағы ағартушы-демократтардың еңбегін ерекше атауымыз керек», [20,89], – дейді Ө. Әбдиманов. Оқу – білім мәселесі сол тұста, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Бернияз, т.б көптеген ақын, жазушылардың шығармашылығында айқын көрініс берді. Бұл игі дәстүрді Иманжан да сәтті жалғастырып, өз халқын рухани ояту жолында шығармашылық қызмет атқарды. Халықтың мәдениетке қол жеткізіп, сауатты болуын көкседі. Оқу-білім мәселесінің оның өлеңдеріне өзек болуының негізгі себебі де осы. «Немерелеріме», «Далабай» өлеңдерінде Иманжан жастардың алдында жауапты міндет тұрғанын, оларды жүзеге асырудың кілті оқу-білімге байланысты екенін ескерте келе «Балаларыма» деген өлеңінде былайша тұжырым жасайды:

Сабырлы ғалым иесі болып шықсаң,
Боларсың сонда көпке үлгі берген,
Білімнің ғылым кілті аузын ашқан.
Жабылық жалқаулыққа бұрылтпаған.

Сарқылмайтын мол байлық білім екенін айта келіп, оқу-білімге жастардың қолы жетуі үшін үздіксіз оқу, іздену, қажымас қайрат керектігін түсіндіреді. Өлеңде оқу, білім алудағы мақсат неде екенін кеңінен аша түседі. Өлеңнің негізгі идеясы жас жеткіншектерді оқып білім алуға шақырады. Сонымен қатар, жоғарыда аталған өлеңдерінде де ақын жас балалардың ел алдындағы азаматтық борыштарын санап көрсетеді. Оқу – білімге үндеген өлеңдері ақынның шын жанашыр

сөзіндей естіледі. Оқу – білім мәселесінен Болман да шет қалған жоқ. Ол да жастарға өсиет – өнеге боларлық сөзін арнайды.

Осы өсиет сөзімді,
Балаларға ала бар.
Ақыл менен аңғарар,
Оқыған білім сана бар

Халық ақындарынан үлгі – өнеге алған Болман «Жастық», «Балаларыма» тағы басқа өлеңдерінде жастарды оқу, білімге шақырады. Қожабай мен Иманжандардың өлеңдеріндегі ойлары мен идеялары Болманның шығармашылық ізденісінің негізгі өзегіне айналды. Болман да олардың шығармаларындағы ой-пікірлерді сабақтастыра дамыта түсті.

Ақын қашанда өз заманының жыршысы болған. Демек, Иманжан, Болмандардың өз дәуірінің жаңалықтарынан, өзгерістерінен, тысқары қалуы мүмкін емес еді. Сол себепті, олардың өлеңдерінен социалистік реализм әдісіне тән белгілерді, ой – пікірлерді, идеялық – көркемдік ізденістерді ұшыратуымыз заңды құбылыс.

Жалпы, халық ақындары арнау өлеңдерді көп шығарған. Арнау өлеңдерінің құрылымы, көркемдік деңгейі біркелкі емес. Әйтседе, ортақ белгілері де жоқ емес. Қожабай да бірнеше арнау өлеңдер шығарған. Олардың ішінде өзінің болмыс бітімімен ерекшеленетіні «Көп еді, Қожахмет, ақыл-айлаң» деген арнауы. Ол Қожахметті «ел қамқоры» деп түсінеді. Арнауында Қожахметті оқыған, көзі ашық сауатты адам екенін бейнелейді, әрі оны бәрінен халық мүддесін жоғары қояды деп бағалайды. Ақын бейнелі сөз, тапқыр теңеулерді орнымен, ұтымды етіп қолданады.

Көп еді, Қожахмет, ақыл – айлаң,
Тар жерде тиюші еді көпке пайдан.
Иә, суық, иә күйдірген ыстық емес
Шыбынсыз тудың салқын қоңыр жайдан.
Адассам жол, аңсасам су болар деп,
Тілеймін, сақтай гөр деп бір құдайдан.
Нешелер шамдай жанып сөніп кетті.
Сақтасын жаппар құдай осындайдан.
Дәрежең ай мен күндей артық болды.
Үшеу боп тудың асыл Оразайдан! -

Ақын қандай қиындыққа тап болса да Қожахметтен айнымайды, қайта оны қорғай, қолдай сөйлейді, оны адал, халықтың қамқоры, қайырымды жан деп біледі. Қожахметті ең әуелі, халқына адал қызмет

еткен ардагер азамат ретінде бейнелеп, елдің мүддесіне қызмет ететін қажет жан деп көрсетеді. Ақын Қожахмет образын елге пайдасы тимейтін, өздерінің жеке басының қамын күйттейтіндерге қарама-қарсы қоя бейнелейді.

Қожабайдың мұнан басқа «Зілқара қажыға», «Ұсталып Бидаш кетті», «Арыстанбекке» деген арнау өлеңдері бар. Бұл шығармаларында ақын адамгершілік мәселесі тұрғысында сөз қозғайды. Адам бойындағы жағымды қасиеттерді уағыздап, келеңсіз кемшіліктерді сын садағымен түйрейді. Әсіресе, сарандық сияқты жағымсыз қылықтарды қатты сынап, адамгершілік ақылдар айтады. Қожабай ақын ретінде өзінің жан тәнімен ақиқатты, шындықты жақтады. Қоғамдық келеңсіздіктерді еш бүкпесіз сынап, ел билеушілерінің іс-әрекеттерін ащы мысқылмен әжуалай білді.

Қожабайдың әлеуметтік ішкі қатынасты қатты шенеп айтқан арнауларының бірі – «Әлмәмбет болысқа айтқаны» өлеңі.

Әлмәмбет, көңілің бірдей аспанменен,
Өлмей ме бай боп халықтан асқанменен?
Теңгермей ердің басын ел қоймайды.
Не болды бауырына басқанменен?

Атымтай өзі кәпір, жомарт, сақи
Орын алды дүние малын шашқанменен
Өлімнен қырық жыл бұрын Қорқыт қашты
Қойды ма оны құдай қашқанменен

Атымтай орын алды қоңыр жайдан
Сақи боп пақырға мал шашқанменен
Наушаруан ғәділдікпен болып патша
Жақсы болды адасқанды қосқанменен.

Қожабай «өзім қарайласып тұрам» деп қасына шақырған Әлмәмбет болыстың ауылына ойланып жатпастан көшіп келеді. Қожабайдың өзі жоқта үйіндегі он төрт жасар баласы бақилық болады. Қара жамылған отбасына байдың келіп көңіл айтпағаны онсыз да жарымжан ақын көңіліне қаяу түсіріп, жанын жаралайды. Арнауда ақын әбден шерменде боп қатқан ашу-ызасын, болыстың жасаған қиянат-қысастығын алдына жайып салады. Қожабай бұл тұста байлықтың дәулеті дәуірлеп ұзақ тұрмайтынын, байлық бір жұттық екенін, мәңгілік еместігін, ескерте келіп, одан да пенде аз ғана ғұмырда обал-сауап жайын көбірек ойластырғаны жөн дейді. Байлық пен жоқтық тәкаппарлық пен

қарапайымдылықтың, ақ пен қараның, т.б. қарама-қарсы құбылыстардың мәнін ашып сипаттайды. Ол бұл мақсатта қайырымсыз Қарынбай мен Жомарт Атымтайдың, Қорқыттың іс – әрекеттерін үлгі етіп ұсынады. Өз ойларын ұлттың да әсерлі жеткізу үшін Шығыс поэзиясындағы танымал бейнелерді шеберлікпен орынды қолдана білуінен Қожабайдың Шығыс әдебиетінен мол хабары барлығы жақсы аңғарылады. Қожабай осы арнауында Наушаруан, Атымтай, Қорқыт т.б. бейнелері арқылы ғибрат боларлық ой айтады. Сөйтіп Ерімбет Көлдебейбекұлының өлеңдеріндегі жомарттық пен сараңдық, қарапайымдылықпен тәкәпарлық, ұстамдық пен абыройлық жайында айтылған ой-пікірлер Қожабайдың осы өлеңінде жалғастық тапты. Негізінен алғанда, Қожабай арнауларындағы түсінік-таным мәселесі қоғамның талап - тілектерімен астасып жатыр. Ел-билеушілерінің қайырымсыздықтары, қарапайым халықтың әлеуметтік жағдайларының төмендігі, татулық пен тұрақтылық, т.б, тақырыптар кең көлемде жырланады.

Иманжан арнау өлеңдерінің негізгі сарыны өнер, әдебиет, ғылым қайраткерлеріне арналған. Әрине, ақынның арнау өлеңдерінің көркемдік дәреже-деңгейі бәрі бірдей, мазмұнына формасы сай туындылар емес.«Абайға» арнауында қазақтың ұлы ақыны Абай шығармалары әлем әдебиетіне үлес боп қосылып, адамзат баласының рухани игілігіне айналғанын өзіндік кескінмен бейнелейді:

Қанды әлем ақын Абай шарбатына,
Мұхиттың су ішкендей шеңберінен,
Дариядай түбі терең жырдың кені.
Ұлы Абай тең келмеген ел шешені.

Абайдың шығыс шайырларының шығармаларымен таныстығы, олардан үлгі-өнеге алғандығын құрметпен атайды. Шығыс ақындарының шығармалары Иманжанға мәлім болғаны соншалық, тіпті, олардың есімдері арнау өлеңде лайықты орын алған. Ақын әлемдік поэзиядағы атақты ақындардың адамзат алдындағы өлшеусіз еңбегіне тоқтала келіп, осы қатарда Абайға ерекше сүйсіну сезімін білдіреді:

Қия- гүл, ақыл-дария, тілім –бұлбұл,
Ой ұя, көңіл сандық, өлең қазына,
Қадірлі ең халқыңа етер базына.
Толтырдың ой қазынасын нығып тым-ақ,
Низами, Сағди, Сайхали, Фирдоусиден.

Болман да ақындық поэзия үлгі-өнегесімен бірнеше арнау өлеңдер шығарады. Ол өз арнауларында әдебиет қайраткерлерінің бейнесін жасауға талап қылады. Олардың туындылары келешек ұрпаққа, ұлттың жас жеткіншектеріне тастап кеткен рухани мұра болғандықтан Болман «Әріптестеріме » арнауында көтеріңкі көңіл күймен жырлады.

Серігі ақын Жамбыл, қарт Шашубай,
Шашекең алтын ғой ат басындай.
Қиядан талмай ұшқан ақ тұйғындай,
Шап берген ақ береннің шаппасындай.
Семейдің Сапарғали, Нұрлыбегі.
Халықтың бастап жүрген бәйгі көгі.
Ортадан жасы асқан ақын Төлеу,
Ақынның осындай-ақ асыл тегі,
Шымкенттің Қазанғап пен Орынбайы,
Бәйгі алған шаршы топта жезтаңдайы.
Кездестім Алматыға барғанда,
Қадиша Қызыл Орда ақмандайы.

Қазақ ақын- жыраулары әрдайым халықтың азаттық үшін күрестегі өлмес рухын жырлады. Тәуелсіздік идеясы мен ерлік рухтың жыраулық поэзияның негізгі тақырыбына айналып, белең алған кезі- он сегізінші ғасыр. Жоңғар басқыншыларына қарсы күрес тұсында жыр тасқыны тіпті төпелей түсті. « Осы дәуір әдебиетіндегі сырт жауларға қарсы күрес, ерлік сарыны Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, жыраулардың творчествосынан, ал қазақ даласында болған кейбір өзгерістер негізінен Бұқар жырау творчествосынан өз көрінісін тапты », -(21,32) дейді М.Мағауин. Бұл кезең әдебиетінде, әсіресе, Ақтамберді, Бұқар жыраулардың шығармашылығы ерекше маңызды болды. Ақтамберді батыр, әрі жорықшы жырау болған. Оның өлең- толғаулары ерлікті әспеттеп, тәуелсіз рухты насихаттады.

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннанкөргенқорлықтан,
Жалынды жүрекқан қайнап.
Ел –жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз басбайлап.

Жыраулар поэзиясында болашағы бұлынғыр, алдағы күмәнді күндерге, нар тәуекел ер ісі деп батыл қадам жасаған халықтың азаттық үшін күресі, басқыншылардан туған жерін қорғау, басқа да шешілуі

қиын түйінді мәселелер қозғалды. Сондықтан бұлар жыраулар поэзиясының әлеуметтік, қоғамдық маңызын үстемелей түскен басты тақырып болды. Азаттық жыры мен тәуелсіздік рухының жыраулар шығармашылығының негізгі өзегіне айналуы-түптеп келген де, бостандықтың қадір-қасиетін жете түсінгендіктің нәтижесі.

Ар-намыс үшін шыбын жанын шүберекке түйіп, мұздай құрсанған күші басым жауға жалаң қылышпен қарсы ұмтылу, азаттық таңы үшін қанын да, жанын да аямай өлімге бас тігу қазақтың қанына сіңген ұлттық қасиеті болса керек. Көтеш ақынның қатал үкім шығаруы да сондықтан.

Батырлар арды сақта, еліңді сүй,
Ел үшін аязға тоң, жалынға күй.
Жіберме ердің арын, ел намысын,
Елің үшін қанын төк, жаныңды қи.

Жыраулық поэзияның дәстүрін игере отырып, ұлт тәуелсіздігін аңсап толымды туындылар туғызған Көтеш өлеңдерінің азатшыл ой-пікірлері кейінгі ақындарының өлең-жырларында бет-әлпетін жоғалтпай дәуірлей түсті.

16 – шы жылында
Мекалай жарлық шығарды.
«Солдатқа бала бер» деген.
Жәменке, Ұзақ, Жаңабай
Беруге бала көнбеген.
Әбдіхалық, Серікбай,
Сыбанкүл, Құрман ер деген,
Өңкей саңлақ бірігіп,
Зорлыққа бала бермеген.

1916 жылғы дүрбелеңді көзімен көрген Әбден Атамқұлұлы сынды ақынның халықтың жадында жатталып, кейінгі ұрпақтарға жеткен өлеңінде сол кездің тарихи шындығы тайға таңба басқандай бейнеленген.

Осы кезең көрінісі көптеген ақындардың өлең –жырларында ерекше сипатталды. Олар азаттық күреске байланысты тарихи оқиғаларды, көтеріліс басшылары мен батырлар ерлігін шабыттана жырға қосты. Омар Шипиннің « Амангелді », Сәт Есенбаевтың « Ер Амангелді », Нұрқан Ахметбековтың « Амангелді дастаны » атты өлең- жырларда батыр бейнесі жаңа қырынан алынып бейнеленеді. Бұлардан басқа көптеген ақындар Амангелді бейнесін толассыз

жырлады. Амангелдіні халықтың қорғаны деп дәріптеді. Оның бейнесі біршама нақты, тарихи шындыққа сай көрінді.

Болманның «Атыңнан айналайын, Аманкелді» өлеңіндегі мына бір шумаққа көңіл аударып көрелік.

Қорғады байтақ елді қиып жанын,
Келтірген ерлікпенен өмір сәнін.
Құтқарды ақ патшанының тұзағынан,
Әлі жоқ сол ерлігін ұмытқаным.

Ақын елдің қорғаны болған, халық қиналған шақта жол сілтеп, ақыл айтқан Аманкелді бейнесін өлеңнің өзегі етеді. Ұлттың бостандығы үшін күрескен батырды көтермелей суреттейді. Сонымен бірге, көтерілістің мән-маңызының нәтижесі халықтың өмірінің жақсаруына септігі тигендігін де тілге тиек етеді. Аманкелдінің өзі өлсе де, ерлігінің мәңгі жасайтынын, ешқашан ұмытылмайтынын да ескертеді. «Амангелдіге» арнауында Қожабай күйзелген халыққа жанашыр, қамқор болған Амангелдіні дәріптеп, оны қалың отқа қанатымен су сепкен қарлығашқа теңейді.

Болар, деп, үміткермін күткен заман.
Су сепкен қалың өртке қарлығаштай.

Ақындар азаттық үшін күресіп, өз жерінде өлуге бекінген халықты көрді. Олар да халықтың бостандық үшін күреске даярлығын, азаттық таңы ататын мезгілдің жақын екендігін сезе бастаған еді.

Иманжан «Амангелдіге » арнау өлеңінде көтеріліс басшысының саяси күрестен хабардар екендігін аңғартады.

Атанды Аманкелді алтын орда,
Түскен соң беті түзу тура жолға.
Бақыты арта берсін күннен күнге,
Ұранын бостандықтың алды қолға,

Жалпы, ақындардың өлеңдерінде Амангелді халықтың ең игі қасиеттерін бойына жинақтаған, оның арман-тілегін көксеген, елі үшін жанын құрбан еткен ер жүрек батыр, көтерілістің ұйымдастырушысы әрі басшысы ретінде жан – жақты бейнеленеді. Тарихтың бүкіл қасіретті күндерін айшықты сөздерімен қиюластырып , нақты дәлдікпен көрсете білген ақындардың құдіретін айтпай кетуге болмас. Туған елінің азаттығын аңсап өткен ақындардың өлеңдерін еліміздің егемендігінен бөліп қарауға болмайды.

Қоғамдық – әлеуметтік проблемаларды көтеруімен бірге, ақындар жеке бастарының мұң – мұқтажын жырлауды да дағды қылған. Олар жеке өмірлеріне қатысты мәселелер жөнінде де аз

толғанбаған. Жаны жабырқап , мұңайған кездерінде олар көңіл күйзелісін жеңілдету үшін өлең – жырлар шығарып шер тарқатып отырған. Жоқшылық, кедейшілік те ақындардың еңсесін көтертпеген түйткілді тақырып болғандықтан жүйелі жырланды. Қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы көрнекті өкілдері Жанак, Шөже, Сүйінбайлар жоқшылықтың қасіретін көп тартқан ақындар. Жалпы, талантты, дарынды деген ақындардың бәрі болмаса да, көпшілігі дәулеті шалқып өмір сүре қоймаған. Жоқшылықты, кедейлікті жыр өзегіне айналдыру да Жанак, Сүйінбайлар өлеңмен өрнек салған айтулы сөз зергерлері. Жанак ақын кедейлік турасында ойын былайша береді.

Жасымнан кедейліктен жедім таяқ,
Жалаң бас, жамау дамбал, жалаң аяқ,
Кедейлік қыршаңқы аттай топтан қуып,
Үйірге қосыла алмай, жүрдім саяқ,— десе,
Жетісудың жүйрік ақыны Сүйінбай өз топшылауларын былайша өреді.

Е, құдай, тарылттың ғой мені жастан,
Кем етіп, жетістірмей мал мен бастан,
Барайын деген жерге көлік таппай,
Отырмын енді, міне, жылжымастан,
Жоқшылықта өмір сүрген Қожабайдың да әркез алдынан кедейлігі шығып отырған. Есейіп кемеліне-келген шағында да ақын жоқшылық пен кедейліктен құтыла алмайды. Таршылықта, тығырыққа тірелумен өмір кешкен Қожабайдың күйзеліс-күйін оның өлеңдерінен анық байқауға болады. Жалпы, ұлттық сөз өнері тарихында кедейлікті, жоқшылықты жырлаған ақындар көп. Олар кедейлік пен жоқшылықтың зардабын, адам өмірінде қандай қиындықтар туғызатынын көркем тілмен әспеттеп, жеріне жеткізе өрнектеп бере алған. Қожабай де кедейлікті, жоқшылықтың қасіретін өзіне дейінгі ақындардың ешқайсысына ұқсамайтындай етіп, соны сипатта, өзгеше тұрпатта өрнектейді. Бұны Қожабайдың өзіндік ақындық ізденісі демеске болмайды. Өмірде жоқшылықтан көп қорлық көрген ақын өлеңін ащы мысқылға, кекесін – күлкіге құру арқылы кедейліктен есе қайтарғысы келеді.

Қожабай бір сөз сөйле көңіл ашып,
Іштегі қасіретінді сөзбен басып.
Жоғары сал көзіңді төңірекке,
Кетесің жабырқасаң өте жасып.
Бас кемтар, мал жарлық, қонақ көптік,

Жабылады бәрі маған араласып.
Елдегі барлық қырсық басын қосып
Тарқайды біздің үйден ақылдасып.
Мінгесін атқа мінсем алды-артыма,
Мойныма еркелейді қолын асып.
Алдына тамақ қойған уақытында,
Отырар дастарханды камаласып.
Анталап бәрі бірдей қол сұққан соң,
Тамақтың берекесі кетер қашып.
Бірінен-бірі көріп қатын, бала,
Жақ – жақ боп ұрысады шуылдасып.
Сорың көп, ырысың аз болғаннан соң,
Ұмытылып қылдырмайды пайда кәсіп.
Жұрт қатар шаһар тұрғызбайды,
Ашылған жерін қымтап, арқа қасып.
Қосылған ғашық болып жарыңдай-ақ.
Жатады бауырына мықтап басып.

«Кедей» бейнесін жеріне жеткізе жырлаған, шындыққа сай нанымды етіп бейнелеген Қожабайдай ақындар көп болмаса керек. Бұл Қожабайдың үлкен қарымды ақын болғанын дәлелдейді. Сонымен қоса, толғауда өз басының ғана емес, жоқшылықта өмір кешіп жатқан халықтың мұң-зары да бейнелі тілмен жырланады. Жастық пен кәрілік, өмірдің өткіншілігі туралы толғанып, кейінгілерге үлгі-өнеге боларлық ой айту ақындардың тағылымдық дәстүрі болған. Олар өмір тірліктің мән-маңызы, сыр – сипаты жайында уағыз айтып отыру, ақындық толғаныстан туатын ұғым деп түсінді. Бұқар жыраудың адами пікірлерінің маңызы қашанда құнды. Оның дәстүрін, Дулат, Сүйінбай, т.б. өмірбаяндық шығарма тудыруда дамытып, жалғастырушылар. Оған бұлардың осы мазмұндағы өлең – толғаулары куә. Яғни, адам баласының жас ерекшеліктері, өмірдің қызығы мен шыжығы, жастық пен кәрілік, т.б. «Ғұмырлық - өмірбаяндық өлеңдерінің композициясы әр түрлі болып келеді, көптеген ақындар әрбір жылдарға баға бере жырлайды» [22,22] – дейді Т.Тебегенов. Бұқар жырау былайша толғанады:

Жиырма деген жасыңыз,
Ағып жатқан бұлақтай.
Отыз деген жасыңыз,
Жарға ойнаған лақтай.
Қырық деген жасыңыз

Ерттеп қойған құр аттай.
Елу деген жасыңыз
О да бір көшкен ел екен.
Алпыс деген жасыңыз
Қайғылы-мұңлы күн екен.

Жыр дүлдүлі Сүйінбай да адам өмірінің әрбір белесіне ақындық толғаммен көз жіберіп, өзіндік байламдар жасайды, онысын көркем жеткізеді.

Ақын боп жиырмада желдей болдым,
Отызда асқар биік белдей болдым.
Отыз асып қырыққа да келгеннен соң,
Қаптаған жердің жүзін селдей болдым.
Қырықтан асып, елуге келгеннен соң,
Түбім терең, құрақты көлдей болдым.
Елу асып, алпысқа келгеннен соң,
Салынды суға ілінген сеңдей болдым.
Алпыс асып, жетпіске келгеннен соң,
Тап-тақыр ел жайлаған жердей болдым.

Бұқар мен Сүйінбайдың толғауларында өзіндік ерекшеліктері бар. Айталық, Бұқар жалпы адамның даму белестеріне ортақ жайттарды тілге тиек етсе, Сүйінбай сәл өзгешелеу түйіндеулер жасап қорытындылайды. Бұқар толғауында ой жалпы адамға арналып айтылса, Сүйінбай да ол бірінші жақтан, яғни, авторлық «Мен» тұрғысынан жырланады. Болманның «Жастық» өлеңі Сүйінбайға қарағанда, Бұқар жыраумен көбірек үндеседі. Алайда, Бұқармен үндестікті сырттай ұқсастығынан ғана іздеп қоюға болмайды. Болманның Бұқар жыраумен жақындығы, үндестігі, оның өлеңінің бүкіл рухынан, көркемдік - эстетикалық көзқарастарынан терең сезіледі. Бұдан Болман Бұқардан ғана үйренді деген қорытынды шықпауы тиіс. Оның барлық ақын – жыраулардан тағылым алғаны анық. Ол ақындық топшылауларын былайша тұжырады.

Жиырма бес ақыл – қайрат бірдей болып,
Ақылың жеткенінше қарыштайсың,
Отызға келгенен соң дүние жинап,
Ата – ана туғандардан алыстайсың.

Ақын өлеңінде өмір баспалдақтары түйінді ойларымен біртіндеп дамиды, жыл санап мән-мағынасы тұрғысынан күрделі сипат алып отырады.

Ақыл мен қайратты ұлттың мақсат – мүддесіне қарай пайдаланып, адам деген қадірлі атқа кір келтірмей өмір сүруге шақырады. Адамның басты парызы – ел үшін қызмет ету. Сонда ғана құрметке бөленіп, азаматтық борышыңды ақтайсың деп ой түйеді .

Жарастық жақсы болу халықпенен,
Шындыққа кім жетпейді анықпенен
Халықтан алғыс алсаң – бақытың сол,
Қараңғы бірдей болмас – жарықпенен

Ыбырай, Абайлар И.А. Крыловтың бірнеше мысал өлеңін аударған. Одан беріде И.А.Крыловты аудару толастаған емес. А.Байтұрсынов, С.Көбеев, Б.Өтетілеуовтердің аудармалары ойымыздың дәлелі. Мысалдың қоғамдық мәнін А.Байтұрсынов: « Адамның ғамалын, мінезін, құлқын жанды –жансыз нәрселер арқылы салт-санасына сәйкес көрсетіп өнегелеу,[23,89]- деп түсіндіреді. Адам мінез-құлқын ғана емес, қоғамның да кем-кетігін көріп, оны түзеудің ең тиімді жолын нұсқап көрсетуде мысал жанры ерекше шығармашылық қызмет атқарды.Мысал ұлттың рухани, саяси ояну жолындағы ең бір өтімді құралы болды. М.Әуезовтің«Қырық мысалды» «қалың қазақ жұртшылығының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі»-(24,25) деп бағалауы тегін емес.

Мысалдың ұлттық-проблемаларды көтеруі ХХ ғасыр басындағы әдебиетте ерекше қарқынмен белең алды. Бұл өз кезегінде ұлт санасында рухани көтеріліс жасаудағы кезекті бір ізденіс еді. Зерттеуші ғалым Б.Әбдіғазиев мысал жанрының даму барысы жайында мынандай пікір айтады.«Жиырмамыншы ғасыр басындағы қазақ поэзиясының осы саладағы табысы екі арнадан бастау алады.Оның біріншісі халықтық фольклордан келе жатқан мысал өлеңдер мен мысал әңгімелер болса, екінші арна әлем әдебиетінен үйрену, түрлі европалық ақын-жазушылардың мысалдарын аудару тәжірибесі еді. Қазақ ақындары осы екі бастаудан да молынан сусындады.»[25,25],

Халық ақындарының барлығы дерлік фольклорлық дәстүрге сүйенеді десек, Иманжанның бұл процестен тыс қалмауы заңдылық. Оның мысал өлеңдеріне негіз болған сарындардың түбірі халық шығармашылығында жатыр. Ақынның «Қасқыр мен Тырна», «Қасқыр», «Қасқыр мен Қозы» шығармаларын қазақ әдебиетіндегі мысал жанрының озық үлгілерімен қатар қоюға болмас, әйткенмен ақындық ізденістер жасағаны құптауға лайық. Ол өзінің мысал өлеңдері халыққа түсінікті болу үшін, олардың мазмұнын қазақы болмысқа жақындатып әкеледі. Бұл мысалдарында адамгершілік қасиеттер насихатталып, адам

бойындағы жұғымсыз қылықтар мысқылданып сықақ етіледі. Қоғамдық қайшылықтарды меңзей айтып, халық тілегін жеткізудің құралы есебінде пайдаланады.

Ақынның үлгі-өнеге көрсету, ақыл айту ниетімен шығарылған мысалдары өтірікті, мақтаншақтықты, арамдық, қулық-сұмдықты, дүниеқорлықты мысқылдайды. Сондай-ақ, мысалдарында қилы мінезді адамдар болмысынан хабар беріп, ишара тұжырым жасалады. Кейде ашық, дәл жеткізетін ойлары да жоқ емес. «Қасқыр мен Қозы» деген мысалында:

Қасқырдай қаны қара адамдар көп,

Жоқ жерде жемек үшін кіналаған, –деп өзінің құлқыны үшін, қара басының қамы үшін зияны жоқ жандарды да құрбандыққа шалып жіберетін жандардың бұл жалғанда жоқ еместігін ескертеді. Ақын бұл тұста ойын тұспалдамай ашық айтады. Әдетте, мысалда ой-пікірлер жасырын, құпия айтылатын. Ақынның мұндай көркемдік шешім шығаруын, оның өзіндік ерекшелігі деп танығанмыз ләзім.

Тамақтан тұрды жүрмей тоқпақ жілік,

Қасқырға аласұрып түсті бүлік.

Ажал алқымынан алып, жаны мұрынның ұшына келіп, өлермен болған қасқыр шақырған соң көмек қолын созған, өлім аузынан алып қалған тырнаға рахмет айтудың орнына:

Өзіңе жаның олжа білемісің,

Есен-сау құтылғанға ақы қылмай, –деп сес көрсетіп, айбат шеге сөйлейді. Ақынның бұл мысалынан да адамдар арасындағы жағымсыз қасиеттер әжуаланады. Ақынның бұл мысалынан ғибарат алмай болмас. Өйткені, тіршіліктегі, әсіресе, адамдар арасындағы осындай келеңсіз кемшіліктердің жиі орын алу себебіне ақын ой жібереді. Кейде адамға жасаған жақсылығың өзіңе жұдырық болып тиіп жатады, жақсылық жауабы неге жамандық болуы керек деген сауалдарға жауап та іздейді. Сонымен бірге дидактикалық үгіт-насихатта жоқ емес. Ақын адамдарды ізгілікке, жақсылыққа үндейді. «Құтырған қасқыр» мысалында да осындай ізгі ойлар айтылады.

Жауыздың әбден тасып мейманасы,

Кім болсын қара көрсе ұрынады.

Қорқау кеп арыстанға салды тісті.

Жұмсады аланғасар арсыз күшті.

Арыстан бір ақырды бас көтеріп,

Ашумен көр шеңгелді жіберді ұрып,
Не қылсын қасқыр түгіл басқаны да,
Уыстап шеңгелімен алды бүріп.
Есуас әлін білмей әлектенді,
Құмырсқа жолыңды біл, аяз әлін,
Аса қайрат бас жояр, деген келді.

Мұнда ақын қазақтың «өзіңнен зор шықса, екі көзің сонда шығады» деген нақылымен үндесетін ой – пікірлер өрбітеді, әрі жөнінді біл, шамаңа қарай әрекет ет, «әлін білмеген әлекке түседі», -деп, ойлылыққа, саналыққа шақырады. Мысалдан шығар түйін мынау: тек қана дүние құсаң осы қасқырдың кебін киесің, өкінішті өлімге тап боласың, одан да барға қанағат қыл, ынсапты бол деген қорытынды жасалады.

Иманжанның мысал үлгісінде шығарған өлеңдері үлгі, өнеге беру, ақыл айту ретінде келіп отырады. Онда мейірімділік, әдеттілік жақталып, зорлық-зомбылық, қатыгездік сыналады. Адам бойындағы абзал қасиеттерді ардақтаған, адамгершілікті жоғары тұтқан ақынның бұл мысал өлеңдерінің тәрбиелік мәні зор.

«Поэзия тарихында табиғатты жырламаған ақынды кездестіру қиын. Оны қай ақын болмасын шама-шарқынша жыр етуге ұмтылған. Табиғат поэзияның объектісі ғана емес, оған қуат бітіретін, өңін кіргізетін сұлулықтың қайнар көзі. Табиғатты жырлау сонау ауыз әдебиетінен бастап күні бүгінгі поэзияға дейін ешқашан үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүрлі үрдіс [26,87],» дейді профессор Ә.Нарымбетов.

Әсем табиғаттың ғажайып көріністерін, суреттеу қазақ поэзиясында Ыбырай, Абайлардан бастау алады. Олардың осы бастамасын жазба әдебиет өкілдерін айтпағанда, халық ақындары да жалғастырды. Доскей, Қалқа, Кенен, Төлеу, Маясар, Қуат, Нұрлыбек, Қайыптардың арасында бәрінен Шашубайдың шоқтығы биік көрінеді. Оның «Кәрі құда» өлеңі Абайдың «Қыс» деген көркемдігі кемел біртуар дүниесімен кереметтей үндеседі.

Ақ басты, өзім тұстас, кәрі құда,
Ақсақал, сыры ежелден кәне құда.
Басына бұлттан сәлде шалма оранып,
Сықырлап келіп қапты тағы құда.
Қош кепсің, ақ диуана, зіркілдеген,
Демі аяз, күрсіне, қар күрпілдеген.
Алдыңнан сексендегі құрбың шықты,
Өзіңмен сырласудан іркілмеген!
Майдандас серігім ең, қаһарман қыс,

Қонақ бол екі-үш айға, кел аттан түс!
Ширатып кәрі бойды, дем беріп кет,
Қайрат қос қайратыма, күшіме-күш.

Үзіндідегі «Ақсақал», «Кәрі құда», «Сықырлап келіп қапты» деген тіркестердің Абай өлеңінде де кездесуі көзі қарақты оқырман үшін кездейсоқтық болмауы тиіс. Абай үлгі-өнегесінің өміршендігі жалғастық тауып, сабақтасып жатыр. Туған жерінің көркем көрінісін жырға қоспаған ақын жоқ шығар. Туған жерге деген ыстық ықыласын, ынтық ілтипатын әр кез үлкен ақындық шабытпен білдіріп отырған. Иманжан да туған жерге деген өз сезімін «Ұлытау» деген өлеңінде былайша білдіреді.

Айнадай жарқырайды,
Суы жайнап,
Көл суы балдай тәтті,
Қардан суық.
Шымырлап көбіктеніп,
Бұрк – бұрк қайнап,
Айнала жасыл шалғын,
Көкшіл құрақ.
Ну, ағаш, қалың біткен,
Сыртын орап,
Күзеткен өлкелерді
Жасақшыдай.
Қисайып жатыр көлбеп,
Арша сұлап, –

деп өзі туып – өскен жерінің ғажайып, тамаша суретін береді, оның туған жерге деген ыстық сезімі тау аршасындай, жұпар шашады. Табиғаттың көркем суретін барынша дәл, жарасымды кестелейді. Өлеңде қазақтың сұлу өңірінің бірі – Ұлытаудың тауы мен даласы, өзен көлі, жер-бедері әлемі айқын елестетіледі. Адам өмірі табиғатпен тығыз байланысты. Табиғаттың жайдары мезгілі жаз өмір- тіршілікке нәр беретіні Болман өлеңдерінде өрнек табады. Оны еңбек думанына тығыз байланыстыра өрнектейді. «Жаз айы» деген өлеңінде жадыраған жаз мезгілін былайша өрнектейді.

Жаз келді жарқыраған ызғарды айдап,
Мал төлдеп, салды егінді, еңбек қайнап.

Адам еңбегінің арқасында табиғаттың гүлденген бейнесін, сол еңбектің жемісін суреттеу арқылы өмірдің жеңісін бейнелейді. Ол туған жерін жырға қосқанда көркемдік сапа бере толғайды. Елінің ұлан байтақ

жерін, оның сарқылмас мол байлығын мақтанышпен жырлайды. Ол «Сүйікті Отан» деген өлеңінде:

Жерім бар жібектей тыс барқыт киген,

Табиғат тәжім қылып, басын иген.

Сары алтын іші кең қазына

Жүрекпен шын құмартып жаным сүйген, – деп туған жеріне сүйіспеншілігін алдымызға бүкпесіз жайып салады. Болманның «Туып-өскен жер», «Сарысу бойы» өлеңдерінен де туған жерге деген сүйіспеншілігін көруге болады. Ол ойын әсерлі етіп жеткізуге тырысады. Ақын жырларының өзегі туған өлкені жырлау. Өкінішке орай, туған өлкенің кескін – келбетін суреттеу Қожабай өлеңдерінде онша көп емес. Ақын өлеңдерінен оның өзін қоршаған ортаның табиғат кейіпін көре алмаймыз. Алайда, ақын кейбір жекелеген жолдарда бейнелі суреттер жасайды. Мәселен:

Қумола, Бала жезді өскен жерім,

Шарқ ұрған жер жаннатын сенен таптым.

Табиғат көріністерін жырлау, өлең өзегіне айналдыру ақындар шығармашылығындағы басты тақырыптардың бірі. Олардың өз өлкесіндегі әр төбені, көл мен өзенді жақсы білгендігіне иланып, табиғат көріністерінен рухани нәр алғанына күмәнсіз сенесіз.

Халық ақындары – жыраулар поэзиясының негізгі жанрына айналған естірту, көңіл айту, жоқтау, қоштасу үлгісіндегі өлең-толғауларды дәстүр заңдылығы тұрғысынан жалғастырушылар. Халық ақындары өлеңдерінің бір парасы-көңіл айту. Көңіл айту өлеңдері туралы академик Р.Бердібаев «Дүниеден қайтқан кісінің жақындарына көңіл айтудың да қалыпты, шындыққа толы, дана үлгілері ауыз әдебиетінде жасалған. Өмірдің өткіншілігін, тағдыр «шешімін» табиғаттың заңды құбылысы, еріксіз қажеттілігі деп түсіну керектігін тұжырымдайтын көңіл айту сөздерінде тереңдік пен кемелдік бас қосады, дала философтарының дүниетанымы аңғарылады» [27,18]-дейді.

Иманжан да бұл жанрлық мүмкіндікті ақындық мақсатына орай тиімді пайдаланады. Оның өзімен замандас бірталай ел азаматтарының қазасына арналған көңіл айту өлеңі бар. Соның бірі «Әліби Жангелдиннің баласына көңіл айтуы» өлеңі.

Естіртудің табиғатына тән ерекшелік – ол өлеңнің соңы әркез көңіл айтуға, жұбатуға ұласатыны. Бірақ, бұдан естірту мен көңіл айтуда ешқандай айырма жоқ, екеуі бір жанр деген ұғым тумаса керек. Себебі, көңіл айту мен естіртудің атқаратын қызметтері де әртүрлі.

Естіртудің мақсаты қазаны хабарлап жеткізсе, жұбату, қайғысын бірге бөлісу, сабырға шақырып тоқтам айту көңіл айтудың табиғатына тән. Қазақ ғұрпында қара жамылған адамға көңіл айтпау – әдепсіздік, әбестік саналған .

Танымал тұлғалар, батыр-оғландар, би-шешендер, оқымысты ғалымдар бақилық болғанда халық қайғырып, көп болып жоқтаған. Бұндай тұлғалардың өмірден озуы, жалпы халықтық сипат алған қайғы-қасірет. Сол себепті, бұндай жалпы халықтық қазаға ортақтасып, көңіл айтуды ақындар парыз санаған. Орынбай Бертағыұлының «Уа, Шыңғыс, Зейнеп ханым көтер басты», Базар Оңдасұлының «Төребайды жұбатуы», Бұдабай Қабылұлының «Әлмембеттің баласы өлгенде көңіл айтқаны», т.б. ақындардың осы сарындағы өлең-толғаулары сөзімізге дәлел. Зерттеуші Н. Ахаттың: «...қазақтың ғылымының тұңғыш темірқазығы – Шоқан Тезек төренің елінде Алтынемелде қайтыс болғанда оның орны толмас ауыр қазасын ата-анасына естіртуді айтқан Орынбайдың өлеңі әдебиеттегі көңіл айту өлеңдерінің үздік үлгісінен саналады»,-[28,56] дейді. Атақты Орынбай Бертағыұлының өлеңінің мәтініне назар аударалық:

Уа, Шыңғыс, Зейнеп ханым, көтер басты,
Қай қазақ ой ойлаған сенен асты,
Баласы жеті момын келіп тұрмыз,
Күңіреніп босағана төгіп жасты.

Тарихтан талай адам көрген едік ,
Қызықты нелер дәурен сүрген едік .
Жасымыз мұнша жасқа келгенінше,
Шоқандай науша жасты көрмеп едік.

Қыршын жас, қайран Шоқан өткен бүгін,
Күйзелтіп елі -жұртын кеткен бүгін,
Жалғанда болмайды екен дертке дауа,
Фәнниден ем таба алмай өткен бүгін .

Әуелден солай жазса не істейсің,
Бұйырса тағдыр қалай бас имейсің,
Қайран жас қы зғыш болған халық үшін,
Қалайша қазасына күйзелмейсің ,

Дүниеден кедей де өткен, сұлтан да өткен,
Шәрбатын бұл өлімнің әркім күткен.
Қоймайды ажал сені жығылсаң да,
Аплатон ғалым о да қайда кеткен?!

Ақыры бұл нәубеттің көпке жетіп,
Ғұлама білгіштердің бәрі кеткен.
Дүниядан өтіп кетіп қайран Шоқан,
Бүгінде сол қасірет саған жеткен.

Орынбай ой-пікірлерінің ақын өлеңінде жалғастық табуы- дәстүр өміршендігінің белгісі еді. Ақын дүниенің өткіншілігін жырлай келіп, адам өміріне өзіндік топшылаулар жасайды. Өмір жолы біржола аяқталып, адам өмірінің ақыры бұл жалғанмен мәңгілік қоштасумен тынатынын ескертеді. Жұмыр басты пендеге ерте ме, кеш пе әйтеуір бір қаза бар екеніне тағы бір көзінді жеткізеді

Туғанға өлім деген бұл бір мирас,
Саудамыз біткен күні жөнелерміз.
Қашаннан өлген келмес, өшкен жанбас,
Жасарып көктемейді қуарған гүл.
Мұңайма аға, жеңге көтер басың,
Замандас қайның келіп айтты көңіл.

Иманжан репертуарында жоқтау өлеңдері де бар. Жоқтау шығару дәстүрі сонау жыраулардан үзілмей жалғасып келе жатқан үлгі-өнеге. Жоқтау үлгісіндегі өлеңдердің композициялық құрылымында ерекшеліктер де жоқ емес. Бұндай ерекшеліктер жоқтау өлеңнің өзегіне алынған адамның қоғамдық – саяси, мәдени- рухани қызметінің деңгей дәрежесіне тікелей байланысты болса керек. Елім деп еңіреген ерлерін, сөз бастаған шешендерін, қол бастаған батырларын ардақтау, олар дүние салғанда қастерлеп қою – қазақта ежелден келе жатқан салт. Бұқар жырау, Үмбетей, Тәттіқара т.б. жоқтау үлгісіндегі өлеңдерінің көбі жеке батырларға, ел басқарған хандарға, жорық жасаған сарбаздарға, олардың ерлігі суреттеліп, сол жорықтарда қаза тапқан батырларға арналған. Жоқтау шығару дәстүрі одан бері де жалғасын тауып жатты. Әсіресе, халық ақындарының мұраларында жоқтау өлеңдерінің нұсқасы мол. Мұнда ажалдың қатыгездігі, артында қалған тірі адамның қабырғасын қайыстырар қайғы бәрі де әсерлі баяндалады. Иманжан шығарған жоқтаудың алғашқы үлгілерден бірсыпыра өзгешеліктері бола тұрса да, тақырып жағынан жоқтаудың қай дәуірде болсын жоқтау болып қалатындығын дәлелдейді. Оның «Қош, Жәке»

деген өлеңі сабақтастықтың үзілмей жалғастықтық тапқанына дәлел.

Қош, Жәке бүгінгі күн қаралы,
Көзі жасты, көңілі көптің жаралы.
Заманына жүз жыл еңбек сіңірген,
Ардақты отан сіз мұзбалық қыраны.

Халқымыз ардақтысынан, қымбаттысынан айрылғанда, ең бір жақсы қасиеттерін ажарлы сөзбен жеткізіп отырған. Нысанбайдың «Балдағы алтын болатым», «Екі бірдей қанатым», «Балдағы алтын ақ берен» т.б. салыстырулар кездеседі. «Алтын сапты найзам», «Тот баспас жақұтым», «Асыл гаухар болатым» деген сияқты теңеулер мен салыстырулар қазақ фольклорында да жиі ұшырасады. Ғасырлар сүзгісінен өткен сөз асылына Иманжан да өз үнін қосады. Ол Жамбылға шығарған жоқтауында «мұз балақ қыраным» деп алдыңғы Нысанбай дәстүрін жалғастырады. Ақынның өлеңі халық ақындарының мәнеріне, стиліне ұқсас. Иманжанның жоқтау өлеңінің бастау көзі ауыз әдебиетінде жатқанын атап айтқан орынды.

Ақын қашан да өзі ғұмыр кешкен тарихи дәуірмен ажырамас бірлікте болады. Көркем әдебиетте адам өмірі, ол тіршілік ететін орта міндетті түрде бейнеленеді. Ақындар қоғам дамуының ерекшеліктеріне жіті мән бере қараған. Ел өмірінде болып жатқан елеулі оқиғалардың барлығы ақын жырларынан көрініс табады. Елге жау төнгенде үндемей қала алмайды. Осы тұста, жауға қарсы үгіттеген көптеген өлеңдер шығарылды. Иманжан, Болмандар жазба әдебиет өкілдерінің де әсерін жақсы сезінді. Асқар Тоқмағамбетов «Мұнай бер» деген өлеңінде:

Көк ала бұлтты кескілеп,
Қос қанаты көк тіреп
Көкірегін керсін десендер,
Нөсердей бомба жаудырып,
Жауған оғы жау қырып.
Тезірек жеңсіндер десендер.
Мұнайшылар мұнай бер,

Соны сізден сұрайды ел,- деп еліміздің мұнайшыларын жоспарын тездетіп орындауға шақырады. Болман да «Көмірмен жауды көміндер» деген өлеңінде осыған ұқсас ой өрбітеді:

Қарағанды алыбым,
Қарайды саған халқың.
Бір тонна көмір кем берсең,

Қалмайды менің сабырым.
Сыйласаң ақын атаңды.
Шахтер қорға Отанды.
Жеңем десең жауды көмір бер,
Берейін арнап батамды.
Қорғамасаң анаңды
Жеңуге жауды көмір бер.

Көмірмен жауды көміңдер. – деп тылдағы еңбек адамдарын рухтандырып, жоспарды кемітпей, қайта артық өндірілген көмірдің елді жаудан қорғау үшін маңызы зор екендігін ескертеді. Иманжан да «Жауға егінмен соққы берейік» деген өлеңінде:

Тракторға мініңдер,
Көлікті жайлап жегіңдер.
Айырып жерді далитып,
Жақсылап тұқым себіңдер,
Күйеуің, бауырың, аға-інің,
Жау бетінде майданда,
Орнына соның келіңдер.
Аямай соққы сұм жауға,

Жұмыспенен беріңдер, – деп халықты еңбек ерлігіне, майданға көмек беруге шақырады. Болман, Иманжандар қаһарлы да сұсты жылдардың сипатын бейнелеуге лайықты бейнелеу амалдарын осылайша әр түрлі жолдармен тауып отырды. Көпшілік жағдайда олардың жалынды сөздері майдан мен тылдағы әрбір адамның санасына әсер етіп, жүрегіне жаққаны күмәнсіз.

Иманжан, Болмандар соғыс кезіндегі халық алдында тұрған ақындық жауапкершілікті жақсы түсінді. Ерлік рухта толғанған Иманжан, Болмандар еліне берілгендік, жауға деген өшпенділік сияқты тақырыптарды өлеңдерінің негізгі желісі етті. Бұл жылдары Болман, Иманжандардың өлеңдері бір жағынан елдің басқыншыларға қарсы күресінің шежіресі болса, екіншіден, сол кездегі отанды сүйіп, жырлау міндетін де қоса атқарды.

Қай дәуірде, қай уақытта болмасын ақын-жыраулардың барлығының мақсат – мүддесі бір болған. Олар ынтымаққа, береке – бірлікке шақырып, елін – жерін сыртқы жаудан қорғауға үндейтін көптеген өлең-жырлар шығарған. Дидактикалық сарын араластыра отырып татулыққа, бейбіт өмір сүруге шақырған өлең- жырлардың маңызы ерекше болған. Әріге бармай-ақ, ұлы Абайға жүгінсек те жеткілікті. Хакім Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй бауырым»,– [29,82] деген сөзі

барша жұртшылықты жауласу, күш көрсету дегенді білместен тек тату-тәтті, бейбіт өмір сүруге шақырады.

Бейбітшілік мәңгі жырланатын өзекті тақырып. Бейбіт өмір сүруді қай халық қаламайды дейсіз. Алаңсыз, мамыражай тірлік кешу жер жаһанды мекен еткен адамзат баласының ең басты арманы болуы да сондықтан.

Ақын бейбітшілік жыршысы. Оның бұл тақырыпты үздіксіз жырлауы осыдан. Халық ақындары бұл мәселеде өздерінің шығармашылық мүмкіндіктерін жап-жақсы байқатты. Шындығында, бейбітшілік мәселесі жыраулық поэзиядан мұра боп, сабақтасып тауып келе жатыр. Жыраулар өнегесін көрген Қожабай бұл тақырыпты жырлаудан жалыққан емес. Оның бір сыпыра өлеңдерінде ел бірлігін аңсаған идесы «Мен мұңдалап» анық байқалады. Ақынның елінің берекелі бірлігін көксеуі өмір бойы ұстанған жолы екені мына жолдардан анық байқалады:

Қырық пышақ болғандарға басу айтып,
Жаманды жасқап, әрең құрап келем,
Тату бол қайда жүрсең Алла қолдап.
Баласы алты алаштың саңлақ-керім.

Әрине, бұдан ақынның өзінен бұрын елінің қамын көбірек ойлайтыны байқалады. Қожабай жұртының мәңгі тәуелсіз, ұрыс-керіссіз, тату-тәтті өмір сүріп, гүлдене беруіне тілекші.

Бұқар жырау да қазақ халқының ішкі бірлігі туралы өзінің ой-пікірін Абылай ханға астарлап айту арқылы жеткізіп отырған.

Бұл жалғанда бір жаман.
Ағайынның аласы.

Бұл арада Қожабай мен Бұқар жырау пікірлеріндегі ой үндестігін байқамау мүмкін емес. Жаңашыл жырау Бұқар көп ретте ақындар үлгі-өнеге алар бірден-бір шығармашылық тұлға. Бұқардың жыр шығару дәстүрінен тағылым алған ақындардың барлығы дерлік өлең өнерінде өзіндік із қалдырған саңлақ тұлғалар болып саналған. Сүйінбай, Жамбыл, Омар, Нұрқан, Тұрмағанбет, тағы басқалармен қатар Болман, Иманжандар да Бұқар жыраудың идеялық-тақырыптық ізденістерін өздерінің өлең-толғауларында дамыта түсті. Олар ел тыныштығын, соғыс өртін тудыруды мақсат еткен басқаншыларды өлеңнің уытты тілімен әшкерелеп, бейбітшілік жолындағы азаматтың асқақ үнін әуелете жырға қосты. Ақындар елдің болашағы, бейбіт өмір сүруде деп түсінді. Болман осы тақырыпқа «Бейбітшілік», Әділет жеңеді» деген өлеңдер шығарды.

Тілейді тыныштық жөргөгінен,
Халықтың бесіктегі жас баласы.

Соғыс адамзат үшін үлкен қауіп екенін Болман жырға қосады. Оның халыққа тигізген залалын, зардабын көркемдік бейнелейді де, бостандық үшін күрескендердің, соғыс қасіретін тартқан жандардың бейбітшілік тілеуі заңды деген ой қорытады. Бейбіт, бақытты өміріміздің шырқын бұзғысы келетіндерге қарсы жас сәбилердің де тілеуін қайшы қояды.

Бейбітшілікті жоқтаушылардың күші берік, оны ту етіп ұстаған адамзат баласының камалы күшті екенін көңілге сыйымды, үлкен пафосқа толы етіп бейнелеген ақынның бірі – Иманжан Жылқайдарұлы. Ол «Туысқандар қол қойды» деген өлеңінде:

Біздің елдің жолы даңғыл нұрлы жол,
Мәңгі күндей сәуле шашып тұрады ол.
Бейбітшілік салтанатын сақтауға

Варшавада туысқандар қойды қол, – деп бейбітшілік үшін табанды күресуші қайраткерлер туралы ықыластана айтады. Бейбітшіліктің барлық адам баласына мөлдір ауадай қажет екендігін тағы бір халық назарын аударады.

Халқымыздың еңбектегі ерлігін, азаттық үшін болған ұрыстардағы жауынгерлік бейнесін, отан қорғау мен бейбітшілікті сақтау жолындағы күресін жырлау мәселесі Қожабай, Болман, Иманжандардың өлеңдерінің өзегіне алынған негізгі тақырып болды. Бұл тақырыпты жырлаудың түрі, тәсілдері алуан сипатта болды. Иманжан халықаралық саяси оқиғаларды, мәселен бейбітшілік сүйгіш елдердің ымыраға келіп, келісімге қол қоюларын өлеңіне өзек етті. Қожабай ел ішіндегі алауыздықты жою ел іргесін бекітудің алдыңғы шарты екеніне көңіл аударды. Ал, Болман соғысқұмарлардың арам пиғылды ойларын өлеңінде өрнектеді.

Жалпы Жамбыл, Кенен тағы тасқа халық ақындары сияқты Иманжан, Болмандар да қоғамдық – саяси мәселелерге өз көзқарастарын білдіріп отырған. Олар замана өзгерістерін өлең өзегіне айналдырып отырды. Қоғамдағы құбылыстар, өзгерулер Иманжанның «Еңбек ерлеріне», «Сайау», «Біздің табыс» сияқты өлеңдерінде көрініс тапты. Болманның «Әділет жеңеді», «Елу жылға тартуым», «Жалықпаймын жырлаудан» өлеңдерінің де мазмұны осы сарындас.

XX ғасырдың 50 жылдарында қоғам өміріндегі игілікті істердің бірі тың игеру болды. Сондықтан ақындардың бәрі де осы тақырыпты жырға қосты. Болман, Иманжандар да өздерінің идеялық нысанасы айқын,

өлең-толғауларының өзекті мәселелері тың игерушілер мен диқандар болды. Белгілі әдебиет зерттеушісі Л.Н. Арутюнов елуінші жылдар поэзиясы жөнінде былай дейді: «Совет поэзиясы өзінің революциялық трагедиясын, азаматтық поэзиясын сақтай отырып, өмір сырын сырттай мазмұндаудың орнына, оны әр алуана қырынан алып, кеңінен өрнектеуге көшіп, адамды нақтылы мақсат етеді» [30,37].

Осы кезде туған өлең –жырлардың дені жаңарған өмірді, еңбек пен адамгершіліктің жеңгендігін сипаттайтын сарында болды. Иманжан «Біздің табыс», Болман «Шаттансын, халқым, шаттансын» деген өлеңдерінде халықтар достығын шынайы бейнелейді. Олар тың жерді игеру жолындағы жетістікке көп ұлтты халықтар ортақ екендігін де көрсетеді.

Тың игеру науқанынан кейінгі қазақ жерінің хал-ахуалына тоқтала келіп, президентіміз Н.Назарбаевтың: «Жер құнары азып кетті. Кербез сұлу Көкшетаудағы сексен көлдің сәні азайып, айдынды Аралымыз тартылды. Абай туған Шыңғыстауды қырық жыл бойы Семей атом полигонындағы сынақтар сілкілтіп тұрды, Сарыарқаның шалғыны азайып, жер жаннаты Жетісудың жайлауы жүдеді» [31,,94] - деп атап көрсетуі өте орынды.

Әрине, халқымыздың «тың эпопеясы» тұсында басынан кешкен қиыншылығы, жеріміздің кешкен қасіреті мен мехнатына Қазақстанға келген тың игерушілер жазықты емес. Оған сол кездегі саясатты туғызған мемлекеттік жүйе кінәлі. Елімізде тың жерді игеру идеясы экономикалық қажеттіліктен ғана туған жоқ. Ол отарлау саясатын жалғастыру шарасы болып табылады. Әрине, ресми түрде тың игеру патриоттық және интернационалдық міндет деп асқақтата насихатталды. Қоғамның әсері, идеология ықпалы Болман, Иманжандардың шығармашылығына тиіп отырды. Әрине, бұған ақындар кінәлі емес, тақырып беріп, бір қалыпты міндет қойған, сөйтіп дарындардың мүмкіндігін шектеген қоғам кінәлі.

Ғарышты, оны игерудің адамзат тарихында аса маңызды оқиға екендігін, оның болашақ үшін де құнын жоймайтындығын асқақ пафоспен әр қырынан жырлаған О.Сүлейменовтың «Адамға табын, Жер енді» поэмасынан кейін Т.Айбергеновтың «Космонавт монологы», С.Мәуленовтің «Космос жырлары» атты циклды өлеңдерімен қатар тағы басқа көптеген ақындардың өлең-толғаулары, жыр дастандары өмірге келді. Болман да осы тақырыпты өзінше жырлауға тырысқан. «Советтік болат құс» деген өлеңінде кеңестік вымпельдің айға жеткізілуіне байланысты шаттана ұн қосады. Иманжан да еліміздің жаңа

табыстарына қуанып, мәз болып, жүрегін жырға толтырады. Жаңалықты жасаған еліміздің ғалымдарына мақтанады. Осыдан қырық жылдан астам бұрын адамзат баласы тұңғыш сүрлеу салды. Ол Кеңес Одағының азаматы Ю.Гагарин болатын. Гагарин есімімен бірге Байқоңыр атауы да жер бетін шарлап, баршаның көкейіне қонақтап қалды. Себебі тұңғыш ғарышкер аспан әлеміне алғашқы жолды осы Байқоңырдан бастаған еді. Осылайша, халқының лексионына Байқоңыр атауы мәңгілікке енді.

«Поэзия өз дәуірінің поэзиясы болмай тұра алмайды және болуға міндетті», [32,85]-деп қадап айтты А.В.Луначарский. Демек, ақын өз заманының жыршысы. Болман, Иманжандар да осы заңдылықтардан аттап өте алмады. Ю.Гагарин ғарышқа қанат қаққан күні қалам тербемеген ақын жоқ шығар, Иманжан, Болмандардың шаттығы ертеңінде-ақ өлең-жыр болып төгілді. Сөйтіп, олар да өлең-толғауларында өздері өмір сүрген заманның бейнесін жасауға талап қылды.

ДАСТАНДАРЫ

Дастан жанрының дамып қалыптасуы, оның жанрлық түр ретінде түбегейлі орнығуы, дастанның қазақ еліндегі рухани сұраныстан туғанын байқатса керек. Сондай-ақ, дастан жанрының дамуына қазақ даласында шығыс әдебиетінен ауысқан көптеген сюжеттер мен сарындардың таралуы мен жырлануының (Базар Оңдасұлы, Омар Шораяқұлы, Тұрмағанбет Ізтілеуұлы, Даңқмұрын Кенжебекұлы, Кете Жүсіп, Қарасақал Ерімбет, Жүсіп Ешниязұлы т.б. үлесіне тиді) маңызы зор болған.

Дастан табиғатына түркілік сөз өнерінің, қазақтың эпикалық дәстүрлерінің, жеке ақындар шығармашылығының және шығыс әдебиетінің ерекшеліктерін тұтас тоғыстырған күрделі жанр.

Халық ақындары шығармашылығының маңызды саласын дастандар құрайды.

Қожабайдың шығармашылығынан дін тақырыбында шығарылған шағын өлеңдерді ғана емес, эпикалық дастандарды да кездестіре аламыз.

Негізінен, діни – дастандар өзінің сюжеттері, мазмұны, шығу даму жолдары жағынан сан түрлі. Бірақ, олардың барлығы идея жағынан бірігеді. Ол – исламдық руханият құндылықтарын насихаттау, мұсылманшылықты өмір да пайғамбардың үмбетін Алланың ақ жолына үгіттеп, ислам ережелеріне сай өмір сүруге шақырады. Оның шығармашылығында діни дастандарға жақындық, шығармашылық байланыс «Бименде қажы», «Төлен қажы» атты туындыларында анық байқалады.

Бұл дастандар Қожабайдың діни тақырыпта жазылған басқа ақындардың шығармаларындағы дәстүрлі көркемдік тәсілдерден үйрену, меңгеру кадамдарын барша қасиеттермен танып, білуімізге жәрдемдеседі. Олар ислам дінін уағыздап халық арасына таратуға, идеялық мазмұнын түсіндіріп-ұғындыруға арналған. «Шынтуайтқа келгенде, қазақ даласында ислам дінінің тамырын терең жоюында діни дастандардың рөлі ерекше болды. Себебі, ислам дінінің нығаюы үшін күрес әрекеттері екі түрлі жолмен іске асып отырды, яғни, бірінші әдіс – ислам дінін таратушылардың іс-жүзіндегі (мешіт, медресе) үгіт-насихат жүргізуі арқылы жүзеге асса, екіншісі, ақын жанды дала тұғырының жан-жүрегіне тасқа басылған жыр-сезімдерімен (діни-дастандар) әсер еу арқылы орындалған тәрізді», [33,24],– дейді Б.Әзібаева.

Қожабайдың осы екі туындысы да ел арасына ислам дінінің қадір-қасиетін насихаттап қана қоймай, тереңірек таныту мақсатында шығарылған сияқты.

Ақын дастандарында ислам қағидаларын өз ойына өзек етіп, имандылық пен адамгершілік туралы әр алуан өнегелі пікірлер ұсынады. Әсіресе, «Бименде қажы» дастанына Құран кәрімнің тигізген әсерінің молдығы дер едік.

«Әуелі жат етемін тәңір атын,

Ғарыптың еткен қабыл мәніжатын»,– деп ақын алғашқы сөзін қайырымды да мейірімді Алланың атымен, Бименде қажыға салауат айтып, оның бабаларын мадақтаудан бастайды. Төлек, Сандыбай, Ерден, Дүзен сияқты батырлар мен ел тұтқасын ұстағандардың ерлігі мен ақыл парасатын үлгі қыла сөйлейді.

Демедің үйде, түзде хақ жолына,
Сарп еттің қайр менен садақаны.
Ноғайдан қалпе менен мүсәпірлер,
Үйіңе қысы жазы келіп жатты.
Астына ат, жанына ақша салып,
Рахат келген ғаріп көріп жатты.
Намазын, Оразасын қаза қылмай,
Көп қылды, изаратпен ғибадатты.

Осындай ақыреттің камын ойлап,
Кім толық шарифатын орындапты.

Жетім-жесірге, ғаріп жандарға қамқорлығы Бименденің адамдық болмысындағы негізгі қасиет екені сезіледі. Бұны ақынның Бименденің бейнесін өзге қырынан көрсетуге тырысқан амалы дер едік. Ол Бимендені асып туған асыл жан деп ерекше құрметпен ауызға алады. Сонымен қатар, бұл үзіндіде таза қазақ тілінде шығарылған ақынның сол кезде әдебиетте басым болып келген араб тілін жетік меңгергені, соны өз туындысында орнымен пайдалана білгені айқын аңғарылады. Көкірек көзі сергек те ояу Қожабайдың Құран сүрелері мен аят-хадистерді, ара-тұра діни ұғым-түсініктерді таза араб тілінде ұтымдылықпен беріп отырғанын көреміз.

Дастанда әрі қарай Бименденің қажылық сапары баяндалады. Мұсылманның бес парызының бірі қажылық екені мәлім. Бименденің дінге берілгендігі, Алла жолына адалдығы Қожабайдың өз түсінігі бойынша өрбиді. Қажылық сапарында тартқан мехнаты, көрген азабы да жүйелі сөз болады. Ақын өмірде кездесетін түсінік-нанымдарды мұсылман діннің қалыпты қағида-салттарымен астастыра талдайды. Ол

Бименденің негізгі ой-тұжырымдарын халыққа түсінікті, көркем әрі бейнелі өлең-жолдарымен жеткізуді мақсат етті. Сол арқылы ислам дінін бар қағидаларды, атап айтсақ, адам баласын адамгершілік пен ізеттілікке, имандылыққа үндеді, рухани тазалыққа шақырды.

«Рухани азық жинаңдар, ол

Азықтың ең жақсысы – діндарлық» (Бақара сүресі, 197 аят). Адамның рухани әлемі күрделі, рухани азық түрлері көп. Құран сөзінде ол азықтың ең жақсысы діндарлық делініп отыр. Шығыстың дүниетаным арқауы не десек, ол – діни таным. Шығыс танымы теңіздей үлкен және иірімді дүние.

Ғаламды он сегіз мың билесең де,

Өлім хақ ақыреттің қамын ойла, – деп Қожабай айтпақшы, бұл дүниені жалған (фәни) деп қабылдау қазақ баласының көкейінде мықтап ұялаған, ежелден қалған таным екенін рухани өреміздің биіктігі ретінде танып-түсінуге болады.

Бірінші қара сөзінде Абай: «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде қылған софылық?» [34,89] - дейді. Дін – мақсаты – жан тыныштығы. Сондықтан дінді бағуға да тыныштық керек. Дастанда осындай ой-танымдар жүйеленіп беріледі.

Тастады мал мен жанды керек қылмай,

Иманның нәзіл болып ғаламаты,

Опасыз бұл дүниені не қылам? – деп.

Білдірген халайыққа мағұлматты.

Адам табиғат қана емес, Құдайдың да кішкентай бөлшегі деген шығыс танымы суфизм ілімінде қалай өрілсе Қожабай дастанында да солай жалғасын тапқан. Аллаға ғашықтық Қожабайдың:

«Алла» – деп мініп алып параходқа,

Сыйынып ықыласымен жаппар хаққа,

Мәдине, Мәккә-шәріп ынтызары,

Сонан соң қағбаға жетіп кепті,

Құрбанға кәлім бір ай қалған шақта, –

деген сияқты өлең жолдарында орын алғаны көпшілікке мәлім. Ауқымы, түсіндіру және дәлелдеу жолдары жағынан дін және Қожабай түйін-тұжырымдарының жақындасатын туыстарының болу себебі – Ақиқат жалғыз екендігінде.

Қожабай дастанында исламды толығырақ түсінуімізге, сөйтіп оны әлеуметтік психологиямыз деп тануымызға жағдай түзеді. Діни

адамдықтың негізі, сондықтан тыныштықтың кепілі деп шамасы келгенше дәлелдеуге талпынуының бірі есебі – осы.

«Жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол» деп түсіндіруіне қарағанда Қожабай мұсылмандық жолды тек дін шеңберінде емес, тіршілікті ораған даналық таным түрінде қабылдағаны аңғарылады. Яғни, бұл арада «дініміз ислам болуы керек» деген өсиет бар.

Қожабай ақынның енді бір дастаны «Төлен қажы» деп аталады. Мұнда негізінен Төлен деген атақты байдың дүние-мүлкін тәрк етіп, қажылыққа аттануы және сол жолда көрген бейнет-мехнаттары мен еліне қайтып орала алмай қаза табу оқиғасы баяндалады.

«Төлен қажы» дастанында жалпы мұсылмандық ұстаным Аллаға сену, әділдікті ту етіп ұстау идеясы назар аударарлық. Туындының көркем бейнесі тұрғысынан, оның ішінде ұнамды қаһарман жасау тарихы межесімен зерделесек, дастанда аз көрінсе де, есте қаларлық бейне бар екеніне көз жеткіземіз. Екі дастанды бір-бірімен тығыз байланыстыра қарастыруға негіз бар. Себебі: екі дастанда да бірінде Төлenniң, екіншісінде Бименденің қажылық сапары сөз болады.

Төлenniң қажыға бару жолындағы қиындықтарына, қандай бейнет шексе де, оның ізгілік қасиеттеріне қылау түспегеніне дастанда ерекше көңіл бөлінеді. Қожабайдың осы дастанында Төлenniң қаншалық өскені, елінің қамы үшін әрекет етуі кең көрсетілген. Алла ықыласына бөлене тұра, өзіне ештеңе сұрамай, халқы үшін қам жеді, ел тағдырын жеңілдетуге өтініш айтуы, бәрі ізгілік, ақиқат үлгісі ретінде көзге түседі. Ислам идеяларына үгіттеу, халықты дінге шақыру-Қожабайдың ақындық кредосы болғанын дастанды талдау барысында көз жеткіздік.

Иманжан шығармашылығында елеулі орын алатыны оның дастандары. Ол қаһармандық халық жырлары үлгісінде бірнеше жыр шығарған ақын. «Шақшақұлы ер Жәнібек». «Әділбек», «Кенесары, Саржан» дастандары ақынның патриоттық дүниетанымының жемісі. Ақынның негізгі ұстанымы – батырлықты үлгі ету, ерлікті дәріптеу.

Ақын «Шақшақұлы ер Жәнібек» дастанына қазақ батыры Жәнібектің ел қорғау жолындағы жанқиярлық ерлігін арқау етеді. Дастанда ел азаттығы үшін күрескен, ерен ерлік көрсеткен Жәнібек бейнесі шындыққа сай нанымды бейнеленеді. Сонымен бірге, дастанда халықтың сан ғасырғы арман-мұңы, қуаныш-қайғысы қоса жырланады. Бұл шығарманың идеялық негізіне халықтың бостандығы үшін күрескен батырлардың ерліктері алынады.

Қазақ даласында Жәнібек батырдың ерлігі туралы кең жайылған аңыз -әңгіме көп. Халық ақындары оның сюжетін пайдаланып, өзінше жырлаған. Онда ел үшін еңреген Жәнібектің қазақ даласын жоңғар басқыншыларынан қорғауы, күрес жолындағы жанқиярлық, қайталанбас ерлігі дәстүрлі жыр үлгісінде шығарылған. Ол Жәнібек батырды жырлауда тарихи деректерге сүйенеді. Жоңғарларға қарсы күресте ерлік көрсетіп, басқыншылар езгісінен құтқарған Жәнібек қазақтың айтулы батырларының бірі.

Дастан сюжеті нақты оқиғалар арқылы өрбиді. Жоңғар ханы Сыбан Рабтан жер қайысқан қолмен шабуыл жасап елді қырып-жоя бастайды. Қазақ даласына іштей еніп, жауланған аймақтың шекарасын Сарысудың сол жағасына дейін жеткізеді. Қалың қазақ қырғынға ұшырайды, тапталып таланады. Ақын дастаны :

Қазақстан тартып алды Түркістанды,
Түк қоймай қамтып алды барлық малды.
Ие боп қалды қалмақ бәріне де,
Қоймады жер үстіне мұсылманды.

Бұл қорлық ашаршылық, жұттан да өтті.
Айырып жер мен судан тентіретті.
Сарыарқа мен Ұлытау қайдасың деп,
Шұбырып жонмен қаптап қойды бетті.

Қалмақтың әскерлері атқа мініп,
Қылышы қансыратып, ұрып, жығып.
Асырып Мыңбұлақтан айдап салды,

Тау – тасқа қашып жатыр ел тығылып, – деп қазақ халқының шапқыншылардан тартқан зардабын баяндаудан басталады. Әуелі ақын халқының ауыр жағдайға душар болған кезін айтып алады.

Дастандағы негізгі тартыс жүйесі Жәнібек батыр бастаған қазақ батырлары мен жоңғар басқыншыларының арасындағы күреске құрылғандықтан, мұнда бір – біріне қарама – қарсы қойылған ұнамды және ұнамсыз образдың айқын тобы бар. Алдымен дастанның басты қаһарманы Жәнібек бейнесін ауызға алғанда белгілі қазақтың ғалымы М.Ғабдулиннің мына пікірі ойға оралады. «Жыршы ақындар Қобыландының патриот батыр екендігін халық ұғымында қас батырға тән қасиеттерімен де дәлелдей түседі. Ол қасиеттер ел айтқан сөзде тұрушылық, намысқорлық, аңғалдық, жолдастық – достықты

сақтаушылық. Мұның бәрі халық ұғымында батырлықтың белгісі саналады» [35,78].

Иманжан дастанында Жәнібектің алған бетінен қайтпайтынын, бір сөзділігін, адалдығын, сенгіштігін бейнелеп, дәстүрлі эпостың батырларына тән қасиеттердің бәрі де оның тал бойынан табылатындығын жырлады. Ал тарихи деректер де Жәнібек батырдың нақ сондай адам болғандығын растайды. Ақын дастанында қазақ батырларының іс – әрекетін, ашу – ызасын, ақыл – парасатын бейнелей отырып, Жәнібектің сыртқы кескін-келбетін, портретін жасауды да ұмытпайды. «Ту сыртынан қараса, тұтас екен денесі», т.б. Демек, Жәнібек ақылына, түр-тұлғасы сай, шынайы халықтың ұғымындағы қас батырдың өзі. Алайда, бұл халық қиялынан туған жасанды бейне емес, нақтылы тарихи тұлға. Дастандағы қазақ батырларының тұлғасы да шындыққа сай нанымды шыққан. Ақын Жәнібектің ең жақын серіктері деп Бөгенбай, Қабанбай, Олжабай, т.б. орынды айтады. Жәнібек жалғыз жоңғар басқыншыларымен шайқасқанда да, қарымта соққы бергенде де үнемі қасында қазақтың айтулы батырлары болды. Бірақ ақын олар жөнінде дастанда көсіле баяндап, кең сипаттап жатпайды, бірер жол көлемінде ғана ескертіп, немесе Жәнібектің соңынан ерген өзге батырлардың қатарында ғана атап отырады. Ақын олардың жеке бейнелерін ерекшелеп саралауға ұмтылмайды. Дегенмен, есімдері жиі ұшырасатын батырлар да жоқ емес.

Қаракерей Қабанбай
Қанжығалы Бөгенбай,
Сүйіндіктен Олжабай,
Бәсентейін Сырым бар.
Малайсары Мұрын бар,
Жантай, Барак, Жаулыбай, т.б. батырлардың
есімдері құрметпен ауызға алынып, ұнамды істері жүйелі баяндалады. Сонымен қатар, ақын Қазыбек, Төле, Әйтеке билердің қадір қасиетін сипаттауды да ұмыт қалдырмайды.

Әлмембет, Әлтеке,
Қаражігіт Қазыбек
Әлібекұлы Төле еді,
Бұлар да асқан бел еді,
Асусыз тағы өр еді,
Сайраған шешен тіл еді,

Демек, дастанда бірыңғай көтеріліс, соғыс көрінісі ғана сөз болмайды, оған тікелей қатыспағанмен ел қорғаны батырларға тілектес халық өкілдері де қамтылып суреттеледі.

Дәстүрлі жырларда, әсіресе, ұрыс-соғыс көрінісін бейнелейтін тұстарда басты қаһарманның ерлік қимылын ерекшелеу үшін әсірелеу тәсілі көбірек қолданылады. Мұнда Иманжан бір ғана жерде Жәнібекке байланысты:

Қалмаққа қарсы барғанда,
Жол болып алды ашылды.
Жабыла тартқан мергендер,

Аяқта қалып басылды, – деп шамалы көтермелей сөйлейді. Дегенмен, бұл салт атты қолдың шайқасына сыйымды көрініс тәрізді. Тегі Жәнібек «оқ өтпейтін, қылыш шаппайтын керемет жан емес, ат құлағында ойнайтын әбжіл, санап атқан садағы бір кісіден өлтіретін мерген, ержүрек байсалды қолбасшы болып бейнеленген. Ақын тілінің ажарын кіргізетін «бояулардың» бірі архаизм (көнерген сөздер). Қайсыбір көркем туынды болсын, оның қайсы дәуірге қатысты екенін көрсетуге елеулі қызмет атқаратын элементтің бірі сол кезеңнің өзіне тән сөздік құрамы болмақ. Мәселен, дастандағы қару-жаракқа байланысты атауларды алайық:

Адырнасын атқа алып,
Беліне садақ байланды.
Төрт қырлаған қу жебе,
Қиғыр қылыш найза өткір.
Сатып алды арзан деп,
Көбелі – сауыт-сайманды.

Мұндағы «адырна», «жебе», «көбелі сауыт» т.б. азаттық жолында күресушілердің соғыс құралы. Халық поэзиясында ерлікті жырлау ертеден келе жатқан кәнігі дәстүр. Бұл дәстүр әсіресе ХХ ғасырдың басында кең қанат жайып, өрістеді. Өйткені, халқымыздың ұлы жеңістері, ұлт бостандығы үшін күрескен батырлары туралы жыр толғамау, дастан шығармау мүмкін емес еді. Сондықтан да Иманжан Жылқайдарұлы да ел ішіндегі өзгеріс-құбылыстарды, қазақ халқының ұлы жеңістерін, сол жеңіс жолындағы Жәнібек батырдың дана қолбасшылығын, қазақ елінің жоңғар басшыларымен күресін желілі дастан көлемінде жырлауды мақсат етті.

Дәстүрлі халық дастандарында тарихи тұлғаларды жырлағанның өзінде оны тым әсірелеуі, тіпті мифтік бейне дәрежесіне көтеріп

бейнелеу сарыны байқалса, Иманжанның бұл дастанында нақтылық шынайылық сипаттары едәуір басым екені анық сезіледі.

1916 жылдың тарихи оқиғасын бейнелеген батырлық жырлардың соны қазан төңкерісінің жеңістеріне, еңбекші бұқараның бостандығын алып жаңаша өмір сүруіне, қоғамның жетістіктеріне арналған өлең-жырларға ұласты. Бұндай өлең-жырларда жеке-дара кейіпкерлерден гөрі бостандыққа қолы жеткен халықтар бұқарасы көбірек бейнеленді. Өйткені, мұндай елді қамтыған ірі өзгерістерді бір адамның ғана жеке басына жинақтап суреттеу мүмкін емес. Қол жеткен жетістіктер қалың бұқараның ежелден аңсап күткен, бірлесе қолға алған мақсат-мүддесі болатын. Сондықтан да Иманжанның дастанында бас қаһарман халықтың өзі болып бейнеленді.

Ұлт-азаттық көтерілісін суреттеген дастандар бәрі бірдей көркемдік шешімін тапқан деуге болмас. Иманжан Жылқайдаровтың «Әділбек» дастаны тек қана фактілерді тізбектеп, баяндауға құрылған. Бұнда оқиғаны, қаһарманды көркемдік аясында бейнелеуден гөрі құрғақ баяндау көп кездеседі.

Сонымен қатар, дастанның мазмұнына үңіле қарағанда оның тақырыбы 1916 жылғы және азамат соғысы оқиғаларымен шектелмейтіндігін аңғарамыз. Ақын ел өміріндегі елеулі кезеңдерді өзінің негізгі тақырыбына дәнекер етіп алады. Ал негізгі тақырып Қазан төңкерісі қарсаңындағы және кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы ауыл өмірін, халықтың тұрмысындағы, санасындағы әлеуметтік өзгерістерді, ескінің күйреуі мен жаңаның жеңісін көрсету. Дастанның басты идеясы да осы мақсаттан туындаған.

Шығарманың сюжеті адамдардың арасындағы қарым-қатынасқа құрылған. Оқиғалар, қақтығыстар, іс-әрекеттер кейіпкерлердің характерін ашып, қайсыбір кейіпкерлерін жинақтап, даралап көрсетуге тырысқан. Ақын өмірге таптық тұрғыда баға береді. Елдегі әлеуметтік жағдайды дұрыс түсініп, кедей-кепшіктің азапты тауқыметін, бай-манаптың, болыс-бидің, дінбасылардың бейнетсіз жайбарақат рақатты тіршілігін салыстыра суреттеп, олардың арасындағы кереғар айырмашылықтарды сын садағына алады. Кедейдің еңбегін қанағанымен тұрмай, олардың жас жігіттерін оққа байлап, салдатқа жібертеді. Ұлықтарға пара беріп, өз балаларын майданнан аман алып қалады. Бұл езілген бұқара халықтың онсыз да шегіне жеткен шыдамын тауысып, шымбайына батады.

Малы мен бай баласы аман қалды,
Түйеді шүберекке кедей жанды.

Қорлығы болыс – бидің өтті ғой деп,
Атына мініп кедей айқай салды.

Демек, бұл жерде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кездейсоқ оқиға емес, осындай тап тартысының шиеленісіздігінен туған заңды құбылыс екені дәлелді айтылады.

Ақын Әділбек Майкотовтың үзеңгілес жолдастарын, қарулы серіктерін үнемі ілтипатпен ауызға алып, олардың да күрес идеясына берілген адалдығын, қайсар ерлігін жырлайды.

«Әділбек» поэмасында сол 1916 жылғы Жезқазған жерінде болған бір оқиғаны суреттей келіп, ақын былай деп тәмәмдайды.

Әділбек белді буып ертіп көпті,
Жеріне тіней, Тоқпан сарбаз төкті.
Барлығы Әділбекке еріп беріп,
Масаты қызыл шұға туды тікті.

Ақынның бұл туындысы идеялық-көркемдік жағынан сәтті шықпаған. Оның көрген білген жайттарды, оқиғаларды жіпке тізіп баяндай отырып, өздерінің қолбасшысы – батырдың бейнесін жасауды мақсат еткен. Әділбек Майкотовтың сырт кескін-келбетін, ішкі сезімін беруге талаптанбаған. Батырдың өмірін, ерлік істерін бастан-аяқ баяндауға арналмаса да, оның қолбасшылық бейнесін жанамалап көрсетуге тырысқан.

Ұлт бостандығы үшін күрескен Кенесары көтерілісі талай ақындардың өлең – жырларының өзегіне арқау болғаны анық. Кенесарының тарихи тұлғасын танытуда Нысанбайдың, Доскейдің, Нұрқанның, Омардың т.б.өлең- дастандарының алар орны ерекше. Осылардың үлгі-өнегесімен Иманжан да «Кенесары, Саржан» атты жыр шығарады. Бір айта кетерлігі, ақынның осы дастанына ауыз әдебиеті үлгісінің аясында қарағанымызбен, өзіне ғана тән қолтаңбасын көрмеу мүмкін емес. Жалпы алғанда, Иманжан – эпик ақын. Ол жырында ұлт-азаттық көтерілістің өзекті арнасын үлкен ауқымда қамтиды. Кенесары ерлігін бұрнағы батырлар жырының дәстүрінде бейнелей келіп, онымен бірге сол заманның шындығы бүкіл халықты күйзелткен оқиғаларды шебер қиюластырады.

Сырда Қоқан, қырда орыс,
Жәбір көрді мал мен ел.
Шапқыншылық көргені.
Иесіз мал сықылды.
Тергеусіз адам өлгені.

Бұл жыр ғана емес, тарихи шындық. Тарихтың да айтар түйіні осы. Мұнда да батырлар жырының дәстүрімен өмірбаяндық шежірелік оқиғалар тізбектей құрылған. Кенесарының шыққан ортасы бас көтеріп, басқыншыларға қарсы Аркада көрсеткен алғашқы ерліктері баяндалады. Жырдың тарихи сипаты мол, алайда «Кенесары, Саржан» жырында ертегілік сарын да жоқ емес. Кенесарының дүйім жұртты жұтқан айдаһарды өлтірді – осының куәсі. Академик С.Қирабаевтың: «Ағыбай бейнесін, оның батырлығын дәлелдеу үшін ертегі-аңыздар да оны аюмен, жолбарыспен, көкжал қасқырмен кездестіруі сияқты қоспаларда халықтың сүйікті батырына деген ықылас, ілтипатын танытады» [36,8], - деген пікірін осы жырдағы Кенесары бейнесіне қатысты да айтуға болады. Жыр оқиғасы қою, іс-әрекетке толы, бір эпизодпен екінші эпизодтың арасында кейіпкерлердің танысуы, сюжеттік шегініс кездеспейді деуге де болады. Алайда, Иманжанның сөз қолданысында, стильдік ізденістерде аздаған кедір-бұдыр жерлері де кездесіп қалады. Әрине, жыр кешегі қылышынан тамған кенестік заманында шығарылғандығында дау жоқ. XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап Кенесары атын атауға болмайтын ресми қаулы – қарарларға дейін Нұрхан, Доскей, Омар, Саяділдермен қатар Иманжан да өз жүрек қалауы бойынша бүкіл халықты толғантқан көтеріліс оқиғасын өзінше жырлады. Әрине, олардың Кенесарыға деген көзқарасы да, көтеріліс туралы ұйғарымы да бірдей дәрежеде болған жоқ. Оның үстіне әлі бір себептермен аласапыран заманда Кенесары көтерілісіне қырын қараған, болмаса халық арасында да алып қашпа аңыздар арқалаған әңгімелердің болғанын жасыруға болмайды. Иманжан ақынға мұндайлардың да әсері болғанын жоққа шығармаймыз.

Заман ағымының желісіне үн қосу, уақыт сұранысына жауап қату – Болманның ақындық ізденістеріндегі негізгі ерекшелік. Оның «Өмір желісі» дастаны өзінің тақырыбы мен мазмұны жағынан әлеуметтік туынды. Қазақ қыздарының басындағы бақытсыздық, олардың теңіне қосылуы арман болған заманның жай-күйі дастан оқиғасының негізгі - арқауы. Дәуір шындығы әлеуметтік тұрғыда қарастырылады. Малға сатып, байлардың жас қыз алуын, әлділердің зорлық-зомбылығын, қоғамдағы басқа да келеңсіздіктерді ақын шенейді. Ол қыздардың сүйгеніне қосылып, теңін табуына тілектестік білдіреді. Ақын Күнжан тағдыры арқылы қазақ қызының басындағы трагедияны көрсетіп беруге пейіл танытады. Күнжан өмірлік серігі өзінің жанын түсінетін ақылды жан болуын армандайды. Ол Сыздықты ғана сондай жан деп таниды. Бірақ Күнжан сезімге берілмейді, қайта бойын күйректіктен

аулақ ұстайды. Сезімін ақылға жеңдіріп, алды-артын ойлайды. Сол заманда Сыздық пен Күнжанның қосылуына кедергілер де аз емес еді. Қалыңдыққа төлейтін Сыздықта мал жоқ. Сондықтан Сыздық Күнжанмен қосылудың мүмкіндігін қарастырады. «Ебін тауып хатпенен, «Қыз уәде береді, - деп қыз өз ойын хатпен білдіреді.

Ғашықтық дертінен,
Я шығам, я өлем,
Уәде еткен сертімен
Сені тосып жатырмын.

Бір сен үшін ер Сыздық, – деп Күнжан өзінің сүйгені Сыздықпен мәңгі бірге болуға тәуекел етеді, берген уәдесінен айнымай, өмірде кездесетін қандай бір қиындықтарға оптимистік көзқарасы байқалады. Келер күнге сеніммен қарайтын көзқарасы да аңғарылады.

Шүкір етем мың құлдық,
Арманым сені құшқаным.
Бейнет шегіп біраз күн,
Көрерміз қызық пұшпағын.

Бұл үзінді де ақын екі жастың аз күндік тағдыр тауқыметіне шүкіршілік айтып, алдағы өмір жолында көрер қызығы барын Күнжан аузына салған. Бұл ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде көп жырланған, қайталанған дәстүрлі сюжет. Ақын осы дағдылы ситуацияны ала отырып, халық поэзиясының талабына сай шығарма тудыра білген.

Дастанда қазақ ауылының кейбір тұрмыстық көріністері, екі жастың қол ұстасып қашқан кездегі ауыл әбігері ықшам баяндалады. Күнжан ойы арқылы бақытсыз қыздар тағдырын береді. Сөйтіп, көркемдік шарттылық тәсілдерін пайдаланады. Дастанда қашу, қуу көріністеріне, ат үстіндегі шайқас-айқастарға да орын берілген. Ақын дастанын:

Бірдей туып ұл мен қыз.
Сілкіктіп кірді тілекке,
70-ке келді сол Сыздық
Күнжанмен жеткен арманға,
Советтің жолын білгендей.
Сыздық Күнжан бастаған,
Қанша ауырлық көрсең де,
Жарлымын деп саспаған.
Октябрь таңы атқасын,
Дау тарқады басынан.

Сөйткен Күнжан Сыздықпен

Ғашықтықпен қосылған, – деп аяқтайды.

Сыздық пен Күнжанның ұзақ жыл бірге өмір сүруі, армандарының орындалғаны, бақытты өмір кешулері жаңа заман орнауының нәтижесі деген ой сабақталады. Бұлай ел өмірін жете біліп, дастанында бұқара көкейіндегі мақсат – мұратты да дәл басып айта алуы Болманның шын мәніндегі парасатты халық ақыны екендігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Болманды шебер ақын деуге болады. Шебер ақынға тән өрнек, зергерлік, ой – толғам сияқты қасиет – сипаттарды оның туындыларынан ұдайы табамыз. Ең бастысы – өзін өнер әлемінен іздеген ақынның шығармашылық жағынан толыса түсуі, өсе түсуі, биіктерге бет алуы. Ақын үшін ең қажетті нәрселер де осы болса керек. Оның ақындық қабілетінен туындаған дүниелері халқының рухани кәдесіне жарап, келер күндердің керуен көшіне ілесіп, болашақ ұрпақтың да әдеби – мәдени қазынасына айналарына дау жоқ.

АЙТЫСТАРЫ

Қазақ қазақ болғалы оның қанына сіңіп, өміріне айналған киелі өнердің бірі – айтыс. Ақындар айтысу арқылы жаңа қырынан көрініп, көпшіліктің құрметіне бөленіп отырған. Айтыс – халық ақындары шығармашылығындағы негізгі жанр. Ол халықтың рухани болмысымен біте қайнасып жатқан киелі өнер. Сондықтан, айтыстың мәні мен маңызы, қасиеті мен сапасы сөз етуге тұрарлық шығармашылық мәселе. Сонау алыс замандардан бастау алатын айтыс дәстүрі күні бүгінге дейін сабақтастық тауып, жалғасып келе жатуының өзі оның өміршеңдік қасиетін көрсетсе керек. Сонымен бірге, айтыс өлең бәсекесі, шығармашылық шеберлік сайысы болғандықтан, оны М.Әуезов «өнер жарысы, сөз барымтасы» деп бағалаған.

Қожабай айтыс өнерінде із қалдырған ақын. Оның суырыпсалмалық, ақындық қуаты айтыстарынан жақсы байқалады. Оның көптеген қоғамдық – әлеуметтік мәні бар айтыстарға қатысқаны анық. Бір әттеген – айы, бүгінге ақынның екі айтысы ғана жеткен. Олар Құлтума Өтемісұлы және Есенбай Сасанұлымен болған сөз қағысулары. Көңілге демеуі Құлтума, Есенбай сияқты ақындармен болған айтыстарына қарап Қожабайдың ақындық қуатын, айтысу мәнерін пайымдауға болатын сияқты. Қожабайдың жас шамасы Есенбайдан кіші болса керек. Осыған орай, Есенбайдың:

Шырағым, адамбысың ата көрген,
Келдік деп міндет етпе сонша жерден.
Тұрсаңшы әдеп сақтап кішілікпен,
Өлеңді қоя берме салған жерден, – деп ренжи
сөйлеуі албырт, жас Қожабайдың есендік саулық сұрамастан айтысты
бірден бастап кетуінен болса керек. Қожабай да тосылмай, мүдірмей
табан астында ұтымды жауап қайырады:

Есеке, әуел саған сәлем бердік,
Жиналған алдыңызға көпті көрдік.
Қайтеміз енді сенен рұқсат сұрап,
Ел бірге, дуан бірге, қатар едік.

XIX ғасырдағы айтыс ақындарына тән дәстүрлі амал – тәсілдерді Есенбай да қолданады. Ол өз руының игі жақсылары мен жайсаңдарын, әкім-қараларын, батыр-оғландарын айтыста арқа тұта, мақтап – мадақтап сөйлейді. Есенбайдың орынсыз айтылған жалаң мадақ – мақтан сөзіне Қожабай да отты жырымен жауап беріп, тойтарып тастайды.

Қарауылдың мен де білем барлық мінін,

Жүрмеңіз білмей қалып өлгенінді.
Мені осы өміріңше жеңе алмайсың,
Айтшы өзің қайдан келгенінді.

Осы сәттен бастап Қожабай да, Есенбай да өз руларының намысын жыртып, қарсылас ақынның елін сынап-мінеп, кемшіліктерін көрсетуге тырысады. Сол тұстағы, айтыста ру атынан сөйлеу дәстүр болса да, Қожабайдың айтыста халық атынан сөйлеп, бұқарашылдық бағыт ұстануынан, оның абырой-беделі өсіп, мерейін үстем етеді. Ойымыздың негізсіз емес екендігін мына бір өлең жолдары растайтын сияқты:

Сол кезде Абай келіп айқай салды,
Тоқта деп аруақ үшін екі жағың.
Қожабай сен шырағым, жас баласың,
Бата алсаң әр жұмысты басқарасың.
Шырағым, жас та болсаң жол сенікі,
Сөзіңе әділ айтқан жоқ таласым.
Есенбай, көлденеңнен карап тұрсам,
Үш жерден бұл баладан тоқталасың.

Өзгеге емес, өзіне қатал талап қоятын, өлеңнің қадір-қасиетін, қоғамдық-әлеуметтік мән-маңызын терең түсінетін ұлы Абайдың бұл айтысқа берген бағасынан артық бағалаудың қажеті де жоқ шығар. Бұны екі ақынның өнеріне берілген әділ баға дер едік. Сондықтан, бұл Қожабайдың суырыпсалмалық өнерін, ақындық қуатын, айтыстағы шеберлігін жаңа қырынан көрсетіп берген айтыстарының бірінен саналады.

Қожабайдың енді бір айтысы Құлтума Өтемісұлымен өтеді. Бұл айтыста да ру атынан сөйлеу мақсат етіледі. Ақындар өз руларының игі жақсыларын, ел қорғаны ерлерін, дәулетті байларын дәріптеумен қатар, қарсы жақтың мақталған адамдарын сын тезіне салып мінейді. Әрине, айтыста әлеуметтік теңсіздік, паракорлық, екіжүзділіктің мейлінше өткір қойылып, әшкере етілуі құптарлық нәрсе. Өйткені, ақындар қоғамдағы қайшылықтарды көріп-біліп қана қоймайды, сонымен бірге оның оң шешім табуына ықпал ететін өнер иелері. Осыған орай Құлтуманың:

Әр елдің малын Ерден тартып жеген,
Мал түгіл қатын-қызын тағы да алған, – деуінен
Ерденнің көркем бейнесі сомдалып, оның өмірде қандай жан болғандығы анық көрінеді. Қожабай да есесін жіберсін бе, Ерденді қорғап, қолдап сөйлейді.

Елінді кеткенінде Қалмақ шауып,
Сонда сен танып едің мені тауып.

Сандыбай алып берді сол кегінді,
Дұшпаннан беті қайтпай қылып қауіп.
Үш жүздің қорған болдың баласына,
Сонан соң халық толды қанасына.
Сағындық, Масақ батыр бұрын өткен,
Бұлардың қатарына барасың ба?

Сандыбай, Сағындық, Масақ сияқты батырлар бар қазақтың қорған болып, талай мәрте басқыншы жаудың бетін қайтарып, тойтарыс бергенін, олар тірі тұрғанда ешкімнен қорықпайтынын айтып, мақтанады. Құлтуманың айтыстағы тәсілі сан алуан. Айтыс өнерін жетік меңгерген кәнігі жүйрік Құлтума да Қожабай ақынның көп алдындағы абырой әпермес әлсіз жақтарын көкейіне құя, көкірегіне сақтай жүреді. Құлтума Қожабаймен айтысында, ақындығы мен адамдығынан мін таба алмаған ол Қожабайдан қырық парыздың шарттарын сұрап мүдірткісі, әрі соны білмегенін бетіне басып жеңіп кеткісі келеді:

Жарайды сөзің жақсы Қожабайым,
Туыпсың бала кезден сөзге қайым.
Жауап бер ақын болсаң сұрағыма,
Әр сөзден хабарың бар болсаң дайын.
Бар еді әр адамда қырық парыз,
Айтып бер парыздардың талдап бәрін.
Егерде бұған жауап бере алмасаң,
Сөйлесіп сеніменен не қылайын?

Қожабай да қарап қалсын ба, өз кезегінде ретін тауып, ұтымды жауап беріп, мерейін өсіргісі келеді. Айтыстың шарты қатал, егер сәл мүдіріп, сөзден кідірсең қарсылас ақын жеңілдіге санап бастырмалата түсуі мүмкін. Дер кезінде үн қатпаса ақындығына сын боларын ұғынған Қожабай да ойын сабақтап, екпіндей сөйлейді.

Қырық парыз сұрағанын сасқанын ба?
Сасқаннан мұны әкеліп қосқанын ба?
Шариғат айта тұғын молда емеспін,
Жоқ едім ислам үйін ашқанымда,
Батырдан, байлықтан да шыққаның ба?
Сондықтан шалалықтан бұққаның ба?
Уәж таппай айтар сөзге сүрінген соң,
Аузына шарифатты тыққаның ба?.

Осы айтыстың тірі куәгері болған Ыбырайдың сөзіне қарасақ айтыс осы арадан аяқталған сияқты. Мұны екі ақынның айтысын зер сала тындап, салмақтай саралап отырған Ыбырайдың «Құлтума тоқта деді,

Жайнаған өзін түстің шокқа деді» деуінен байқауға болады. Бұл айтыста Құлтума ақындық қабілеті жетпей, болмаса сөз таба алмай жеңілмеген, тек орынды айтылған уәжге үлкен түсіністікпен қарап сөзге тоқтаған сыңайлы. Құлтумадай суырып салма өнердің хас шеберімен болған айтыс Қожабайдың абыройын асқақтатып, мерейін өсірді. Сондықтан бұл айтыс Қожабай шығармашылығында елеулі орын алады.

Жезді – Ұлытау өңірінде айтыстың туын биікке желбіретіп көтерген, өзінің айтыс өнеріндегі талантымен жарқырай көрінген жыр жүйріктерінің бірі – Болман Қожабайұлы. Болманның айтыскерлік шеберлігі, әсіресе арқаның айтулы ақыны, талай мәрте жыр додасында түсіп шыныққан жыр жүйрігі Шашубаймен сөз қағысуынан айқын да анық көрінеді. Бұны Болман айтыстары ішіндегі ең көркемі десе де болады. Алдымен сөзді үлкен ақын ретінде Шашубай алады да, ең әуелі кескілескен ұрыс даласына назар аудара сөйлейді.

Күшейтіп шабуылды майданда ерім,
Тазартып қасиетті кеңес жерін,
Қарыштап күнде алға басып барады,
Талқандап бұзып – жарып жаудың шебін.

Еуропаның көптеген қалалары жау қолынан азат етіліп, ондағы халықтар бодандық бұғауынан бостандыққа шығады. Тыл еңбеккерлері де бұл кезде майданға берер көмегін еселей түскен. Осыған орай ақындар да көтеріңкі рухпен, ерекше шабытпен желпіне сөйлейді. Шашубай:

Өлеңге болдырмайтын жел қобызбын,
Желпінсем қанатымда дауыл тұрған , – деп өзінің ақындық қуатына, шығармашылық мүмкіндігіне қарай асқақ сөйлесе, Болманның да бұған қарсы айтар уәжі дайын:

Мендағы асу бермес асудаймын,
Желіксем бірер таңға басылмаймын,
Барында Жезқазғаным берілмеспін,
Келсе де сексен сегіз Шашубайың.

Шашасына шаң жұқпаған, шын жүйрік Шашубай Болман ақынды сөйлете түсейін, еркін көсіле түсуі үшін мүмкіндікті мол беріп, уақыттан шектемейді.

Сөйле ақын серме құлаш, көсіл, қарман,
Қапыда қалдым деме мына шалдан , – деп кезек бергеннен кейін Болман Жезқазған жұртының жеңіс күнін жақындату жолында жасап жатқан іс-әрекетін айтып масаттанады да, Шашубай

намысын жыртып отырған Балқаш комбинатының кемшілік тұстарын, орын алып отырған олқылықтарын сынап мінейді.

Балқаштың толқын қуған құр, аққуы
Көрмедің соны неге қырыңа алып.

Осы айтыста Шашубайдың да бейнелеп айтуға шебер ақын екендігі жақсы көрінеді.

Қоңыма қадасаң да тоқсан бұрғы,
Білінбес шыбын – шіркей шаққан құрлы, – деп
Шашубай өзін көркем бейнеге айналдыру арқылы Балқаш пен Қоңыраттың байлығын, майданға жасап жатқан қолқабысын астарлап береді. Қарсылас ақынның өлеңіндегі ізденістеріне орай Болман да тұспалдап айтып, астарлап сөйлейді.

Болғанда үзігі алтын, түндігі мыс,
Уығы, керегесі аппақ күміс.

Арқаның екі айтулы ақыны тек өндіріс, шаруашылық мәселесін сөз етумен ғана шектелмей, мәдениет пен руханиятқа қаншалықты көңіл бөлінуде, бөлінсе қанағаттанарлық дәрежеде ме деген сауалдарға да жауап іздеп көреді. Шашубай:

Көретін ойын-сауық халық келіп,
Клубың құлауға тұр жалт беріп, – десе, Болман да үнсіз қалмайды:

Су мүжіп, құлазыған моншаңызды,
Бермеді ремонттап әсем қылып, – деп орынды сын айтады.

Шашубай да, Болман да айтыс соңында сөздерін жыр сүйер көпшілікке арнайды. Бұл осы айтыстың өзіндік ерекшелігі десе де болатындай. Бұл дұрыста, өйткені, көп болып ұжымдасып шешетін мәселе болғандықтан ақындар осындай шешім шығарады.

Майданның керегі үшін жан аяма,
Сұрайды тек осыны адамдарың.

Жеңісті тездетейік, ол үшін жақсы еңбек етіп табысты арттыра түсейік деп, жана мұрат-міндеттерге шақырып айтысты аяқтайды. Бұл айтыста Болман Қожабайұлы басқаша, тың, жаңаша қырынан танылады. Үлкен қарымды ақын екенін дәлелдеп көрсете біледі.

Айтыстың ақтангері Шашубайдай сұңғыла ақынмен болған айтыста Болман да ерекше жарқырай көрінді. Ақындық өнердің қоғамдық мәнін, адам тіршілігіндегі маңызын бұрынғыдан да терең таниды. Ақын болып жүрудің өзіндік салмағын да сезінеді. Халықтың қамын ойлау, елдің көкейіндегісін айту ақынның басты міндеті екенін ұғынған Болман

ендігі жерде өзінің айтпақ ой-пікірлерін көркемдеп, әсерлі етіп жеткізуге тырысады. Бұл Болманның біршама өскендігін, толысып-жетілгенін көрсететін ерекшелік болса керек.

Ұлытау – Жезді аймағында айтыс өнерін белгілі бір белеске көтерген, артына ақын деген атын қалдырып, дуалы аузынан шыққан ұтымды да ұтқыр сөздеріне тыңдарманын ұйытқан ақындардың бірі ретінде танылған Болман өзінің жерлесі Нияз Ожанұлымен сөз қағыстырады. Нияз Ожанұлы да айтыста шындалып, төселген ақын. Айтыста өзін еркін ұстап, өктем сөйлейді.

Өлеңге зор мұхиттың саласымын,
Жүйрік өзім теңдес данасымын,
Серпіліп шапқан сайын алыстаймын,

Болманым, қиын соғар жанасуың , – деп сөзін бастаған Нияз айтыстың оңай болмайтынын, өнер жарысында жеңілмейтінін, оңай шағылатын жаңғақ еместігін Болманға ескертіп алады. Бірақ, Шашубайдай сайыпқыран, айтыстың ақтаңкерімен айтысып ақындық қабілетін сынаған, шындаған Болман да есе жіберсін бе салған жерден дүрсе қоя береді.

Топ жарған шын жүйрікті халық байқар,
Өзіңді көтермегің, өзің мақтап ,
Беретін қолқаласаң сөзден сыйым,
Лебім-жел, даусым-дауыл, үнім құйын,
Шапқанда қырық бүктеліп ширатылып,
Тау мен қыр шабысыма болмас бұйым.

Әрине, шығармашылық бәсекеге түскен сөз өнері иелері үшін кеуделеп сөйлеу, көтермелеп айту үйреншікті дағды. Мұнда ескеретін нәрсе – екі ақын да өздерін даланың сәйгүлік тұлпарына балап сөйлейді. Байқап қараған адамға мұнда үлкен мән жатыр. Айтыс-жыр жарысы, олай болса оған қарқын, шабыт керек. Демек, жыр сайысына түскен әрбір ақын аламанға әбден жаратылып қосылған тұлпар іспеттес. Нияз ақын да өзінің туған өлкесі Ұлытауын жырға қосқанда былайша суреттейді:

Бір келіп осы тауға тынығуға,

Болманым, жүрген жоқ па қолың жетпей , – деп бұл өлкеде дем алудың өзі адам өмірі үшін ерекше маңызды екенін ескерте келіп:

Жайлауда қаптап жатқан қалың малдың,

Жол тауып жүре алмайсың арасынан,— деуінен мыңғырған малдың халық игілігі үшін өсіріліп жатқанын да тілге тиек етеді. Болманның сөзі де уытты әрі нысанаға дәл тиетіндей өткір.

«Октябрь» қысқа даяр шөбі мол деп,
Қалайша қағаз берген аудан мақтап,
Еңбекті амалсыздан оймен жазып,
Ақыры бүлдірді ғой істің артын,

Бұл арада Болман ақиқатты ашық айтып, көбояушылықты, өтірік ақпар берушілерді әшкерелейді. Ал жалқаулардың, жатыпшіер – арамтамақтардың кескін-кейіпін былайша мүсіндейді.

Басында ділгек қалпақ, шашы дудар,
Мойнында киіз сөмке, қолда қалам,
Отырған тышқан аулап күшігендей – немесе
«Егерде жұмыс деген сөз естісе,

Ыңқылдап жатып алар тымау тиіп, – деп келемеж күлкіге айналдырады. Қоғамдық – әлеуметтік мәселелерді көтеріп жырлайды. Сол себепті, Болман қарсылас ақынды «Шайнаған ауыздығын қаракөктей, емессің Нияз ақын болдыратын» - деп көтермелей келе, жалпыға ортақ мақсат жолында ұйымдасып еңбек етуді еске салады.

Екеуіміз тізе қосып, жауды жеңіп,
Халықтың көтерейік мәртебесін.

Ұлытау – Жезді өңірінің айтулы ақындары есебінде Болман мен Ниязда туған өлкелерінің әсем табиғатын, мол байлығын, еңбек адамдарын көтере жырлайды. Туған жердің өзен-суы, тауы мен тасы, жаз жайлауы мен қыс қыстауын атап өтіп, оларға жеке тоқталып қадір-қасиетін көркем сөзбен өлең ғып өреді. Әрине, Болманның өлеңдері көркем де кестелі. Қандай тақырыпта сөз қозғамасын, қандай проблеманы көтермесін ақын ең әуелі өзінше зерттеп, зерделеп алмай сөз қозғамайтынын байқаймыз. Бұл ерекшеліктер Болманның ақындық болмысындағы негізгі сипаттар.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде айтыс өнері ерекше қарқынмен, қарыштап дамыды. Жер-жерлерде айтыс өткізілді. Айтыста қоғамдық–әлеуметтік мәселелер көтерілді. Бұндағы мақсат-жеңіс жолын жақындату үшін еңбек қарқынын кемітпей, қайта еселей түсудің маңызы қоғам үшін ерекше екені ескерілсе, екіншіден, тынымсыз еңбек етіп титықтаған халықтың рухын көтеріп, жігерін жану да қоса міндеттелді. Болманның Нұртаза Айранбаевпен айтысы осындай ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Болманның қарсыласын еңсеріп әкететіндей қауқары бар екендігі айтыс

табиғатынан жақсы байқалады. Нұртаза да кара жаяу емес. Ол да ысылған, әбден шыңдалған, сан айтыста жүлде алған жүйрік. Оның да жеңісті қолдан бергісі жоқ. Барын салады, ақындық мүмкіндігін пәрменінше ашып көрсетуге ұмтылады. Әйтсе де, Болмандай «Бүркіттей бөрі алатын ісім айғақ» деп шүйіле түйіле сөйлеген жүйрікке қарсы тұру Нұртазаға оңайға соқпайды. Ақыры жеңіліс табады. Айтыста кереметтей қоғамдық-элеуметтік мәселелер көтеріле қоймаса да, ақындардың ой айтып, түйін жасауларындағы ерекшеліктері құптарлық. Екі ақын да соғыс жылдары майдан қажетіне қарай мыс пен мырыштың мол өндіріліп жатқанын айтып, озат еңбеккерлердің еңбегін мақтан етеді. Айтыста Болманды ұлттық кадр мәселесі де толғантады.

«Өсірген жергілікті кадрың аз»

Ауылда талабы бар жоқ па жасың,

Уақыт жағдайы туындатқан проблеманы алға тартады. Болманның өлең өрудегі шеберлігіне тәнті болған Нұртаза «Мен жеңілдім, айтыста, сіз жеңдіңіз» - деп айтысты аяқтауға мәжбүр болады. Бұл Нұртазаның ұтымды сөзге тоқтауы сонау халық ақындарынан келе жатқан дәстүрді берік ұстағанын байқатса, екіншіден, Болманның ақындық қуатын танығанын, айтулы сөз зергері екенін мойындауын көрсетеді.

Ұлытау – Жезді өңірінде айтыс өнерінің қарыштап, жаңа қарқынмен дамуына үлес қосқан ақындардың бірі – Иманжан Жылқайдаров. Ақынның «Үкімет бұйырған соң келіп қалдым» деуіне қарағанда, Қалқа Жапсарбаевты арнайы іздеп барып айтысқан сияқты.

Айтыста негізінен ел басына күн туған алмағайып заманда майданға көмек беру, жеңіс күнін жақындату жолында қоғамның әрбір мүшесінің қосып жатқан үлесі көрсетіліп қана қоймай, орын алып отырған кем-кетіктерде жүйелі сөз болады.

Отанның қызыл қыран ерлеріне,

Бәтеңке, жылы киім бердім жайлап.

Ақ нан мен колбасаны, сары майды,

Жеткізіп вагон – вагон тұрмыз сайлап, – деген

Иманжанның уәжіне қарсылас ақын Қалқа былай деп үн катады:

Отанға берген ақ пимаң, –

Ақ қойымның терісі.

Отанға берген бәтеңкең –

Көк танамның терісі,

Отанға берген сары майың-

Көк сиырдың жемісі.
Отанға берген ақ наның,
Колхозымның егісі.

Айтыстың атап өтерлік ерекшелігі – қала ақыны мен дала ақынының сөз қағысуларына құрылуы. «Өзіңнің түйедейінді көрмей, басқаның түймедейін көресің» деп Қалқа қала өміріндегі кейбір кемшіліктерді санамалай келіп:

Асылмайды қазаның,
Ауылдан көмек алмасаң , – деп ой түйеді.

Екі ақын да өз облыстарының табыстарын, оның озат еңбеккерлерінің ерен еңбегін айтып мақтанады. Иманжанның Қалқамен айтысында бейнелі сөз, тартымды тармақтарды көп ұшыратуға болады. Айтыста соңғы сөз тыңдаушыларға арналады. Өйткені, айтыстың көздеген мақсаты да осы. Халықты еңбекке жұмылдыру, сөйтіп, жеңіс жолын жақындату екенін тағы да еске салады. Айтыстағы негізгі тартыс осыдан басталады. Сондықтан, ақындар жетістік пен кем- кетікті дәлелдеп көрсеткісі келеді. Осыған орай, Иманжан былай дейді :

«Әй, Қалқа, ел аман ба, халің қалай?
Әрине табыстарың мол – ақ шығар,
Сонда да кемшілікті айт, арындамай,

Одан әрі ақындар бір –біріне сауал қойып, орын алып отырған кемшіліктердің себебін жасырмай, шындықты бұрмаламай ашып айтуын өтінеді. Мұны дұрыс түсінген Иманжан өзінің де кемшілігін айтып, оны жоюға уәде беретінін айтыста былай жеткізеді:

Жоюға кемшілікті серт беремін,
Бос мақтан даурығуды жек көремін,

Айтыстан Иманжанның ақындық пәрмені, өлең-сөзге жүйрік екені жақсы көрінді. Қоғам құбылысына, өмір ағымына дер кезінде үн қосқан айтыстың кемшілікті көрсетуде, сынды күшейтуде маңызы зор болды. Сапарғали мен Нұржанның, Әсет пен Ырысжанның дәстүрімен Иманжан жұмбақ айтысына да қатысқан. Оған Тайғарамен болған айтысы дәлел. Айтыс көркемдік талап тұрғысынан керемет болмаса да, тәрбиелік танымдық мәні жағынан айтуға тұрарлық туынды. Қолдағы деректерге қарағанда айтыстың кейбір бөлімі ел арасына жазбаша таралып мәлім болған. Кейін екі ақын кездесіп көп алдында айтысқа түсіп, шығармашылық шеберліктерін сынға салады. Айтыстың ерекшелігі сол үнемі жұмбақты Тайғара жасырып, Иманжан шешуін айтып отырады. Сол кезеңдегі елдің мәдени, әлеуметтік өміріне қатысты

әр алуан тұрмыстық заттар жұмбақ болады. Мұндай заттардың жұмбақталуы қалыпты ұғым-түсінікке ешқашан жат дүние болып көрінбейді.

Сонымен қоса, Иманжан да Тайғара да метафоралық салыстырулар арқылы астарлап отырады. Айталық, құмырсқа илеуінің жұмбақталуы да өте қызық, осыған орай Иманжан шешуі әрі қысқа, әрі нұсқа болып шыққан.

Бұл құмырсқа байтақтағы,
Адамға түсінбеген шатақтағы.
Ол көп болғанмен ел шаппайды,
Нәпақа теріп жейді қаптап тағы.

Иманжан мен Тайғараның жұмбақ айтысын көркемдігі кемел, осы жанрдың керемет үлгісі дей алмаймыз. Әйтсе де, Ұлытау-Жезді өңірінде айтыстың осы бір қиын да күрделі жанрын дамыту жолында шығармашылық ізденістер жасағанын құптап қолдауға лайық. Сол себепті бұл айтыс Иманжанның шығармашылық лабораториясынан лайықты орын алатын туынды болып табылады. Жұмбақ айтыстың осы ерекшелігі жөнінде Ш.Керім: «Айтыс ақындары жұмбақты мазмұндық жағынан байытты, олар нақты заттарды бүкпелеп айтумен бірге абстракциялық мәндегі құбылыстарды да жұмбақтауға дендей бой ұрады. Халық жұмбағында бірнеше зат пен құбылыс арқау болғанда, олардың қызметі мен мекені ыңғайлас, шектес болса, ақындардың бір жұмбақ ішінде өзара алшақ жатқан құбылыстарды топтап беруі, шешімін табуды қиындатып салмақтандыра түскен», – деп тұжырым жасайды, – [36,6]. Ұлы жазушы М.Әуезов жұмбақтың ерекшеліктерін сөз ете келіп «Жұмбақ ақындықтың ұрығы – дәні тәрізді» [37,17], – дегенді айтады Иманжанның суырыпсалмалық қабілеті, өре деңгейі мен таным тереңдігі жұмбақ айтыстың барысында жақсы танылды. .

Зерттеу тақырыбымызға өзек болған ақындардың айтыс өлеңдерін талқылай-талдай келе байқағанымыз мынау, ол айтыстың қоғамдық-әлеуметтік мәні, атқаратын шығармашылық қызметі әр кезеңде бірдей болмағандығы. Қожабай да ру намысы күштірек көзделген сияқты. Мұны біз Қожабайдың Құлтума, Есенбайлармен қағысуларынан жақсы аңғарамыз. Иманжан, Болмандардың айтыстарында Қожабайдай ата намысын жырту, ру таласын айту жоқ болғанымен, жершілдік (өз обл., өз ауд.) мәселесі басты тартыс болғанын жоққа шығара алмаймыз.

Әсіресе, Болман (Шашубаймен), Иманжандар (Қалқамен) күні бұрын сөз сайысына түсетін қарсылас ақындарының облыс, аудандарын, өндіріс орындарын, аралап, кемшіліктерін көзбен көріп қайтуға арнайы

барғаны анық. Өйткені, олар әріптесінің ауданындағы, шаруашылыққа, қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге қатысты орын алып отырған олқылықтарды нақты фактымен дәлелдеп көрсете алса, жеңіске жететіндіктерін жақсы түсінген. Осы жайт Иманжан, Болман айтыстарынан жақсы аңғарылады.

Қорыта келе айтарымыз, Қожабай, Иманжан және Болман айтыстары табиғи болмыс-бітімімен ғасырлар бойы жасап келген рухани- дәстүрлі өнердің заңды жалғасы болып табылады. Әрине, қоғам, заман өзгерістеріне, орай айтыс түр, мазмұн жағынан елеулі өзгерістерге ұшырағаны анық. Алайда, өзінің қоғамдық-әлеуметтік сипатынан, идеялық-эстетикалық мәнінен айрылған жоқ. Айтыс әлі де халықтың рухани талап-тілектеріне толығымен жауап беріп келеді. Осы қасиеттер айтыстың өміршең, өз құнын жоймас мәңгі жасайтын өнер екенін дәлелдесе керек. Бұл ойымызды фольклоршы-ғалым О.Нұрмағамбетованың пікірімен қорытқымыз келеді. «Халықтың ауыз әдебиеті оның ішінде айтыс жанры бәсеңдеу процесінде емес, даму процесінің жаңа сатысына, биік белесіне көтеріліп келеді»-, [38,72].

Ақындардың өлең – толғауларына назар аударсақ, оның теңеу, айқындау және ауыстыруларды көркемдік бейнелеу тәсілі ретінде көп қолданғанын байқаймыз. Олардың өлең – толғауларының айшықты болуының бірден- бір себебі осы қасиетінде болса керек. Бұл, ең алдымен, олардың ауыз әдебиеті мен жыраулар поэзиясынан мол сусындап, тағылым алғанына байланысты. Олар сөздің мәні мен мәнісін түсініп қолданады. Соның нәтижесінде, ақындар бейнелі сөздерді құлпыртып қолданарлық дәрежеге көтеріледі. Иманжан өлеңдерінен дәстүрлі теңеулер мен баламалар жиі ұшырасады. Теңеу, метафора, эпитет сияқты кесте-өрнектер өлең жолдарының көркемдігін арттырған. Ақын өлеңдерінен ғасырлар бойы халықтың санасына сіңген сөз өрнектерін қолдану жақсы байқалады.

Қожабай өлең – толғаулары да кестелі. Сезімге әсер беретін сөз орамдары, бейнелі өлең жолдары ақын шығармашылығында басты орын алады. Негізінен тілдің көркемдегіш тәсілдері болып табылатын эпитет, теңеу, метафора т.б. түрлері Қожабай өлеңдерінде жиі кездеседі. Ақын айтқалы отырған құбылысты нақтылап айқындау үшін оларды басқа бір құбылыспен алмастырып ауыстырады. Бейнелі балама тауып қолданады. Сонымен бірге, салыстыра көрсетудің үлгісін жасайды. Болманның кейбір өлеңдерінде ой – пікір бейнелі, астарлы тұспалмен жеткізіледі. Эпитет, теңеу, ауыстырулардың бірімен – бірінің байланыстары ақынның сөзге шеберлігін көрсетеді. Бұл жағынан алып қарағанда ,

Болманның айтулы сөз зергері болғандығы анық. Көркем эпитет, өткір теңеу, орынды әсірелеу, міне, мұның бәрі де Болман өлеңдерінің негізгі ерекшеліктері. Бұл қасиеттер оның өлеңдерін көркемдік тұрғыдан байыта түскен. Ойымызды түйіндей келе айтар болсақ, өлең-толғауларында теңеп, балап айту мен астарлы тұспалдардың молдығы Болманның айтулы ақын болғандығын дәлелдейді.

Ұлттық дүниетанымның терең тамырларына үңіліп, оның қоғамдық – әлеуметтік негіздерін ұсынған Қожабай, Тайжан, Болмандардың толғауларында байырғы қазақтардың көркемдік танымына, тыныс –тіршілігіне, елдік салт – санасына жасалған талдаулардың түйіндеулері Бұқар, Дулат, Абайлар ұсынған « ел болу » идеясының қоғамдық – әлеуметтік өмір шындығындағы нұсқа екендігі дәлелденеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түйіп айтқанда, Ұлытау – Жезді өңірінде қалыптасқан ақындық дәстүрдің ерекшеліктеріне, даму заңдылықтарына талдау жасау арқылы әдеби дамудың қайнар – бастаулары ауыз әдебиетінде жатқанын айқындадық. Сол себепті, ақындық дәстүр мен ауыз әдебиеті арасындағы сан ғасырларға созылып жатқан көркемдік жалғастық бір сәтке де үзілген емес деген тұжырымға келдік.

Қазақтың Бұқар, Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара сияқты жыраулар поэзиясына тән ерекшеліктерді ақындар шығармашылығынан ұшырасуы да кездейсоқтық емес еді. Бұл ақындардың жыраулар поэзиясынан қаншалықты дәрежеде үйреніп – үлгі алғандығын дәлелдесе керек. Демек, бұл ақындық өнердің дамып – жетілуінде жыраулар поэзиясының әсер – ықпалы ерекше болды деген сөз.

Ұлы Абайдың ақындық тағылымы, Дулат, Нарманбет, Орынбай, Шөже, Базар және тағы басқалардың әдеби дәстүрін Қожабай, Иманжан, Болмандардың ақындық ізденістер жолында жалғастыра білуі де шығармашылық тұрғыдан шындалудағы кезекті бір талпыныс еді.

Бұл зерттеуге өзек болған тағы бір нәрсе – ол халық поэзиясының көрнекті өкілдері Жамбыл, Доскей, Нұрпейіс, Нұрлыбек, Төлеу, Шашубай, Кенен, Саяділдердің өлең – жырларының үлгі – өнегелік қасиеті мен Қожабай, Иманжан Болмандардың шығармашылық алмасуларындағы ерекшеліктеріне назар аудару арқылы, олардың арасында үзілмей келе жатқан жалғастық бар екені нақтыланды. Мұндай дәстүр сабақтастығы негізінен өлең – толғаулардың тақырыбына, бейнелеу амал – тәсілдеріне байланысты болып келетінін аңдадық.

Айтыс өнерінің қоғамдық – әлеуметтік сипат ала дамуына үлес қосқан Шөже, Орынбай, Құлтума, Есенбай, Кемпірбай, Шашубай, Тайжан, Нияз, тағы басқалармен Қожабай, Иманжан, Болмандардың арасында етене шығармашылық байланыс орнауы да осы бір киелі өнердің Ұлытау – Жезді өңірінде ерекше екіпін алып дамуына себепкер болғанын нақтылап беруге тырыстық. Негізінен, айтыс ақындары бұқарашыл сипатымен бір үлгінің ақындары болып саналады. Бұл ерекшеліктер олардың айтыстарының табиғатынан жақсы байқалды. Айтыс өлеңдерін саралай келе, олардың ақындық дәстүрді дамытудағы ерекшеліктері де нақтыланды.

Сонымен қатар, Қожабай, Иманжан және Болмандардың өлең-толғау, жыр – дастандарын өздеріне дейінгі және тұстас ақындармен сабақтастықта, әдеби жалғастықта алып қарастырғанда ғана, олардың бір-бірінен айырым белгілерін, ақындық дәстүр ерекшеліктерін толық танып біле алатынымызды ұғындық.

Айтулы ақындар Қожабай, Иманжан, Болмандардың өмірбаяны мен өнерпаздық қырлары туралы деректер, мағлұматтар берілгенімен, олардың әдеби мұралары жайлы зерттеу еңбектер жоқтың қасы деуге болады. Сол себепті, бізде өз кезегімізде халық поэзиясының дамып – жетілуіне ақындық мүмкіндігімен зор үлес қосқан Қожабай Тоқсанбайұлы, Иманжан Жылқайдарұлы және Болман Қожабайұлының шығармашылық өмірбаяны мен әдеби мұраларын шама шарқымыз жеткенше зерттеп – зерделеуді мақсат еттік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қасқабасов С. Мәдени мұра – рухани жаңғырудың негізі. Егемен Қазақстан, желтоқсан, 2003 жыл.
2. Федоров В.И. Литературные направления в русской литературе XVIII века. 1979.
3. Кулешов В.И. Натуральная школа в русской литературе XIX века. 1982 г.
4. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. Алматы, 2001
5. Ысмайылов Е. Ақындар. Алматы, 1956
7. Адамбаев Б. Алтын сандық. Алматы, 1989
8. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия, Алматы, 1960.б.
9. Бердібай Р. Эпос ел қазынасы, Алматы, 1995.б.
10. Мырзахметов М. Абай және Шығыс. Алматы, 1995.
11. Жармұхамедов М. Қазақ поэзиясындағы айтыс жанры: тегі мен дамуы. Алматы, 2001
12. Мүсірепов Ғ. «Орталық Қазақстан» газеті 2006, 28 қараша 5.
13. Мырзахметов М. Абай және Шығыс. Алматы, 1994.
14. Кәкішев Т. Сын сапары. Алматы, 1971,265 б.
15. Негимов С. Ақын-жыраулар тілінің бейнелілігі. Алматы, 1991,б.
16. Бердібай Р. Эпос ел қазынасы, Алматы, 1995,б.
17. Қабдолов З. Арна. зерттеу-сын-эссе. Алматы, 1998
18. Жұмабек С. Сын пернесі. Алматы, 1989.
19. Р.Бердібай. Сарқылмас қазына. Алматы, 1983.
20. Ә.Әбдиманов. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1999.
21. Мағауин М. Ғасырлар бедері. Алматы, 1991ж.
22. Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. Алматы, 2001.
23. А.Байтұрсынов. Әдебиеттанушы. Алматы, 1989.
24. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Алматы, 1983.
25. Б.Әбдіғазиев. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері. Алматы, 2000.
26. Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы-көркемдік кепілі. Алматы, 1989.
27. Р.Бердібаев. Жыршылық дәстүр. Алматы. 1980.
28. Мырзахметов М. Абай және Шығыс. Алматы, 1994.
29. Ысмағұлов Ж. Абайдың ақындық әлемі. Алматы, 1994

30. Арутюнов Л.Н. Пафос современной поэзии (художественные искания современной советской поэзии многонациональной литературы). 1978.

31. Назарбаев Н. Егемен Қазақстан. 1992, №201.32.

32. Жирмунский В. Сравнительное литературоведение. Восток и запад. 1979.

33. Әзібаева Б. Қазақтың діни дастандары. Алматы, 2002.

34. Р.Бердібай. Сарқылмас қазына. Алматы, 1983.

35. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1958.36.

36. Кәрім Ш. Жұмбақ айтыстарының көркемдігі. Астана. 2003.

37. М.Әуезов. Өр жылдар ойлары. Алматы. 1959.

38. Нұрмағанбетова О. Қазақ эпосын айтушы жыршы, жыраулар. Алматы: 1990.

МАЗМҰНЫ

1. Кіріспе.....	3
2. Ақындық орта дәстүрі.....	5
3. Дәстүр жалғастығы және ақындық ізденістер.....	26
4. Дастандары.....	54
5. Айтыстары.....	66
4. Қорытынды.....	78
5. Пайдаланылған әдебиеттер.....	80